

การจัดหอพระสมัคและพิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนคร

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพประชวรลง ถึงกับต้องทรงลาหยุดพักราชการอยู่เป็นเวลาหลายเดือน ทั้งนี้ เนื่องจากไคทรงตรากตรำพระวรกายทำงานหนักทั้งในหน้าที่ราชการประจำ และราชการพิเศษมาเป็นเวลานาน ครั้นเมื่อทรงหายประชวรแล้ว แพทย์ถวายการรักษากราบทูลถวายความเห็นว่าจะองค์ท่านจะทรงทำงานหนักต่อไปอีกไม่ได้ ด้วยเหตุนี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ จึงได้กราบถวายบังคมลาออกจากตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เมื่อวันที่ ๑๒ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๕๘ แต่กระนั้น พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังไคทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีที่ปรึกษาแทน และทรงได้รับพระราชทานเงินเดือนเต็ม คือ ๓,๒๐๐ บาท ในขณะที่พระองค์ท่านทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ

การที่พระองค์ท่านทรงพ้นจากตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ซึ่งเป็นตำแหน่งที่สำคัญที่สุดตำแหน่งหนึ่งนั้น เมื่อมองคอย่างผิวเผินก็คล้ายกับว่า พระองค์ท่านทรงละจากงานที่สำคัญของประเทศแล้ว แต่แท้ที่จริงหาได้เป็นเช่นนั้นไม่ เพราะในวันที่พระองค์ท่านกราบถวายบังคมลาออกจากตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยนั้น พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำรัสแก่พระองค์ท่านว่า "กรมพระยาคำรงอย่าทรงทิ้งหอพระสมัคนะ"^๑ ด้วยเหตุนี้ ใน พ.ศ. ๒๔๕๘ นั้นเอง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพทรง

^๑ "ประกาศเรื่องกรมพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงลาออกจากตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย" ราชกิจจานุเบกษา แผนกกฎหมาย เล่ม ๓๒ (๒๔๕๘), หน้า ๑๓๑

^๒ ม.จ. พูนพิศมัย คีตกุล, พระประวัติลูกเสือ, หน้า ๓๕ - ๓๗

^๓ เรื่องเดียวกัน.

คำร้องตำแหน่งสภานายกหอพระสมุคสำหรับพระนคร.^๕ นับได้ว่า เป็นการเปิดโอกาสให้พระองค์ท่านได้ทรงบำเพ็ญพระกรณียกิจอันสำคัญอีกประการหนึ่ง ซึ่งมีผลสืบเนื่องอยู่จนทุกวันนี้ คือการ จัดหอพระสมุคและพิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนคร

การจัดหอพระสมุคสำหรับพระนคร

ประวัติหอพระสมุคสำหรับพระนคร

หอพระสมุคสำหรับพระนครมีกำเนิดมาจากหอพระสมุควชิรญาณเดิม กล่าวคือ ใน พ.ศ. ๒๔๒๔ บรรดาพระราชโอรส และพระราชธิดา ๕๘ พระองค์ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้รวมเงินปันผลจากค่าเช่าที่ดินและตึกคลังสินค้าซึ่งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาทางฝั่งธนบุรี ทรงหนาวัดประยูรวงศ์วาส ซึ่งสมเด็จพระชนกนาถพระราชทานไว้เป็นมรดก สร้างเป็นหอสมุคสำหรับราชตระกูลขึ้น เพื่อเป็นอนุสาวรีย์เฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระชนกาธิราช พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานนามว่า "หอพระสมุควชิรญาณ" ตามพระสมณนามภิกษุในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว^๕ หอพระสมุคนี้มีที่ทำการอยู่ที่ห้องมุขกระสันชั้นต่ำในพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ครั้นต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๓๐ เมื่อโปรดให้ย้ายพิพิธภัณฑจากศาลาสหทัยสมาคมในพระบรมมหาราชวังไปอยู่ที่พระราช

๕. "ประกาศตั้งสภานายกหอพระสมุควชิรญาณ," ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๓๒ หน้า ๑๘๒

๕ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวัญวิมลคุณากร, เรื่องตั้งหอพระสมุควชิรญาณ (พระนคร : โสภณพิพิธธนาคาร, ๒๔๗๑) หน้า ๒๐ - ๒๑

วังบวรสถานมงคลแล้ว โปรดย้ายหอพระสมุดมาอยู่ที่ศาลาสหทัยสมาคมแทน^๖

ใน พ.ศ. ๒๔๒๕ มีการเลือกกรรมการดำเนินงานชุดแรกประกอบด้วย
 สถานายก อุนายก เลขาธิการ และกรรมสัมปาทิก ๔ คน รวมเป็น ๗ คน กรรมการ
 นี้ต้องเลือกใหม่ทุกปี แล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระราชทานสัญญาบัตรแต่งตั้ง^๗
 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงมีส่วนเกี่ยว
 ข้องกับการจัดหอพระสมุดวชิรญาณมาแต่เริ่มแรก เพราะเหตุที่ทรงเป็นพระเจ้าลูกยา
 เชอพระองค์หนึ่งในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งได้ทรงร่วมออกเงินใน
 การก่อสร้างหอพระสมุดดังกล่าวมา และใน พ.ศ. ๒๔๒๕ นั้นเอง ก็ทรงได้รับเลือกเป็น
 สัมปาทิกในกรรมการดำเนินงานชุดแรก และทรงได้รับเลือกอีกเป็นครั้งที่สองในปีต่อมา
 ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๓๒ ก็ได้ทรงดำรงตำแหน่งสถานายกหอพระสมุดวชิรญาณเป็นครั้งแรก
 (สำหรับพระองค์ท่าน) และใน พ.ศ. ๒๔๓๘ ทรงได้รับเลือกเป็นบรรณารักษ์ประจำหอ
 พระสมุด ต่อมา พ.ศ. ๒๔๓๙ ทรงดำรงตำแหน่งสาราณียกร ครั้นใน พ.ศ. ๒๔๔๐
 ทรงได้รับเลือกเป็นบรรณารักษ์อีกครั้งหนึ่ง และใน พ.ศ. ๒๔๔๖ ก็ทรงได้รับเลือกเป็น
 บรรณารักษ์ที่คดคอกันมาจนถึง พ.ศ. ๒๔๔๗ ซึ่งนับเป็นครั้งสุดท้าย เพราะใน พ.ศ.
 ๒๔๔๘ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงสถาปนาหอพระสมุดวชิรญาณเป็น

^๖ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ประวัติหอพระสมุดวชิรญาณ (พระนคร :
 ม.ป.ท., . . . ป.ป.), หน้า ๕

^๗ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และกรรมการเจ้าพนักงานหอพระสมุดวชิรญาณ
 สำหรับพระนคร, ตำนานหอพระสมุด (พระนคร : โสภณพิพิธพรชนาการ, ๒๔๕๕),
 หน้า ๑๘

^๘ รวบรวมจากตำนานหอพระสมุดและสมุดประวัติรับราชการของสมเด็จพระเจ้าบรม
 วงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

หอพระสมุดสำหรับพระนคร

ในระหว่าง พ.ศ. ๒๔๒๕ - ๒๔๔๔ นอกจากทรงทำงานในหน้าที่ต่าง ๆ คังกล่าวมาแล้ว สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพยังได้ทรงมีส่วนช่วยเหลือเรื่องและทรงนิพนธ์หนังสือเรื่องต่าง ๆ ลงพิมพ์ในหนังสือวชิรญาณ อันเป็นหนังสือพิมพ์ของหอพระสมุดซึ่งออกเป็นครั้งแรกใน พ.ศ. ๒๔๒๖ และมายุติลงในสมัยที่สถาปนาหอสมุดวชิรญาณเป็นหอสมุดสำหรับพระนครแล้ว

ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๔๔ เป็นอภิลักขิตสมัยที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชสมภพครบรอบ ๑๐๐ ปี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์จะทรงสร้างอนุสาวรีย์ อันถาวร เพื่อเป็นการเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระบรมชนกนาถ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และโดยเหตุที่ทรงมีพระราชดำริว่าในประเทศไทยนี้ยังไม่มีหอพระสมุดสำหรับพระนครเลย จึงโปรดให้รวมหอพระสมุดวชิรญาณ หอพระสมุดมณฑลเชียรธรรม^{๑๐} และหอพุทธศาสนสังคหะ^{๑๑} เขาควย

^{๑๐} สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ และกรรมการเจ้าพนักงานหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร , ตำนานหอพระสมุด, หน้า ๒๔

^{๑๐} หอพระสมุดมณฑลเชียรธรรมนี้ตั้งอยู่ในวัดพระศรีรัตนศาสดารามมาตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ เป็นที่เก็บพระไตรปิฎกฉบับต่าง ๆ และอยู่ในความดูแลของกรมราชบัณฑิตมาก่อน

^{๑๑} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้สร้างขึ้นในวัดเบญจมบพิตรเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๓ แต่ยังไม่ทันเสร็จ จึงโปรดให้เก็บหนังสืออันเป็นสมบัติของหอสมุดนี้ไว้ที่หอพระสมุดวชิรญาณก่อน แต่มีเจ้าหน้าที่ประจำเป็นแผนกหนึ่งต่างหาก

กัน ทั้งเป็นหอสมุดสำหรับพระนคร ตามพระบรมราชโองการเมื่อวันที่ ๑๒ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๔ และโปรดให้เรียกชื่อว่า "หอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร"^{๑๒} แต่ประชาชนนิยมเรียกกันว่า "หอพระสมุดสำหรับพระนคร" หรือบางทีก็เรียกสั้น ๆ ว่า "หอพระสมุด" ส่วนที่ทำการยังคงตั้งอยู่ที่ศาลาสหทัยสมาคมตามเดิม ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๕๕ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้บูรณะตึก "ถาวรวัตถุ" ที่ถนนหน้าพระธาตุ ซึ่งสร้างค้างไว้แต่รัชกาลก่อน ให้เสร็จเรียบร้อยแล้วพระราชทานให้เป็นที่ทำการของหอพระสมุดสำหรับพระนครสืบมา^{๑๓}

เมื่อหอพระสมุดวชิรญาณเดิม เปลี่ยนฐานะมาเป็นหอพระสมุดสำหรับพระนครแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งคณะกรรมการดำเนินงานชุดแรกขึ้น ดังมีรายพระนามและรายนามดังนี้

๑. พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ในขณะที่ทรงดำรงพระอิสริยยศ เป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ องค์มกุฎราชกุมาร ทรงเป็นสภานายก

๒. พระเจ้าน้องยาเธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ทรงเป็นกรรมสัมปาทิก

๓. พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพทรงเป็นกรรมสัมปาทิก

๔. พระยาประจักษ์จกรจักร (แช่ม บุนนาค) เป็นกรรมสัมปาทิก

^{๑๒} ราชบัณฑิตยสภา, อธิบายว่าด้วยหอพระสมุดวชิรญาณ และพิพิธภัณฑ์สถานสำหรับพระนคร, (พระนคร: ไสภณพิพรรฒนาการ, ๒๔๖๔), หน้า ๕

^{๑๓} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ (พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าโสมกัญญาเสวีดิษฐ์), ประวัติวชิรญาณ (พระนคร: ไสภณพิพรรฒนาการ, ๒๔๖๑) : หน้า ๔๔ - ๕๐

๕. พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เคชะคุปต์) เป็นกรรมการ^{๑๔} สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธทรงดำรงตำแหน่งสภานายกมาจนถึง พ.ศ. ๒๔๕๓ ก็เสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติเป็นรัชกาลที่ ๖ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจาบรมวงศ์เชอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ทรงดำรงตำแหน่งสภานายกแทนพระองค์ แล้วโปรดให้ตั้งกรมสัมปทานเพิ่มขึ้นจนครบจำนวนครั้งใน พ.ศ. ๒๔๕๔ พระเจาบรมวงศ์เชอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์สิ้นพระชนม์ลง พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจาบรมวงศ์เชอ กรมพระดำรงราชานุภาพทรงเป็นสภานายกหอพระสมุดสำหรับพระนครสืบมา และนับแต่นั้นมา การจัดหอพระสมุดสำหรับพระนครก็ขึ้นอยู่กับพระนโยบายและพระปรีชาสามารถของสมเด็จพระเจาบรมวงศ์เชอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพเป็นส่วนใหญ่ พระกรณียกิจเกี่ยวกับการจัดหอพระสมุดที่ทรงทำไว้มีเป็นอเนกประการ แต่ที่สำคัญและควรยกขึ้นมากล่าว คือ

การหาหนังสือเข้าหอพระสมุด

ภายหลังที่หอพระสมุดวชิรญาณมีฐานะ เป็นหอพระสมุดสำหรับพระนครแล้ว ได้โปรดให้รวมหนังสือจากหอพระสมุดมณฑลเข็ยรธรรม และหอสมุดพุทธศาสนสังคหะ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นหนังสือพระไตรปิฎกและคัมภีร์พระพุทธศาสนาเข้ามารวมไว้ในหอพระสมุดสำหรับพระนครด้วย เว้นแต่พระไตรปิฎกฉบับทองใหญ่ ซึ่งโปรดให้เก็บไว้ที่หอพระสมุดมณฑลเข็ยรธรรมตามเดิม กระนั้นก็ยังมิมีหนังสือไม่มากพอ คณะกรรมการจึงวางโครงการหาหนังสือเพิ่มเติม โดยมอบหน้าที่ให้พระเจาบรมวงศ์เชอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์เป็นผู้

^{๑๔} สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ และกรรมการ เจ้าพนักงานหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร , ตำนานหอพระสมุด , หน้า ๔๑

ตรวจหนังสือในหอหลวงในกรมพระอาลักษณ์ เพราะพระองค์ท่านทรงว่าการกรมพระอาลักษณ์อยู่แล้ว เรื่องใดที่หอพระสมุดควรมีก็โปรดให้เจ้าหน้าที่คัดสำเนาส่งมา ส่วนพระเจาบรมวงศ์เชอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพทรงมีหน้าที่หาหนังสือที่ระจัดกระจายอยู่ตามที่ต่าง ๆ เขามาเก็บไว้ในหอพระสมุดสำหรับพระนคร ^{๑๕}

ในครั้งแรกพระองค์ท่านทรงมีพระดำริจะหาแต่หนังสือภาษาไทยก่อน เพราะในเวลานั้นหนังสือภาษาไทยชนิดต่าง ๆ ในกรมพระอาลักษณ์สูญหายไปเป็นจำนวนมาก ถ้าไม่รีบรวบรวมไว้บางทีจะเป็นการหายไป สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงเล็งถึงการหาหนังสือในครั้งนั้นไว้ว่า "เมื่อรู้ว่าแหล่งหนังสือมีอยู่ที่ไหน ฉันก็ไปเองหรือให้ผู้อื่นไปบอกเจ้าของหนังสือให้ทราบพระราชประสงค์ที่ทรงตั้งหอพระสมุดสำหรับพระนคร และขอหนังสือที่เขา มีอยู่ ถ้าพบหนังสือเรื่องใดซึ่งยังไม่มีในหอพระสมุด ๆ ก็ขอหนังสือนั้นเจ้าของจะถวายก็ได้ จะขายก็ได้ หรือเพียงอนุญาตให้คัดสำเนาเรื่องนั้นมาก็ได้..." ^{๑๖} ด้วยวิธีการดังกล่าวนี้เอง พระองค์ท่านทรงสามารถได้หนังสือมาเก็บรักษาไว้ในหอพระสมุดคราวละมาก ๆ จากทั้งในพระนครและในหัวเมือง อนึ่งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว—และเจ้านายหลายพระองค์รวมทั้งสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพเองก็ได้พระราชทานและประทานหนังสือให้เป็นสมบัติของหอพระสมุดเป็นจำนวนมาก ^{๑๗}

^{๑๕} สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, เรื่องหนังสือในหอหลวง," ใน, นิทานโบราณคดี หน้า ๑๖๔ - ๑๖๕

^{๑๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๔

^{๑๗} สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ และกรมการเจ้าพนักงานหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร, ตำนานหอพระสมุด, หน้า ๖๒ - ๖๔

หนังสือที่ไต่มาในครั้งนั้นมีทั้งตำราทางวิชาการ จกหมายเหตุ วรรณคดี กวีนิพนธ์ เรื่อง เบ็ดเตล็ดและพงศาวดารต่าง ๆ หนังสือสำคัญเรื่องหนึ่งที่ได้มาเนื่องในการหา หนังสือในคราวนั้นคือ พระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐ เหตุควยใน พ.ศ. ๒๔๕๐ พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษณ) เมืองศรีอยุธยาเป็นหลวงประเสริฐอักษรนิติ ไต่พงศาวดารเล่มหนึ่งมาจากหญิงแก่ชาวบ้านคนหนึ่ง จึงนำมาถวายสมเด็จพระยา- คำรงราชานุภาพ เมื่อไต่ทอดพระเนตรและทรงสอบสวนหนังสือเรื่องนี้กับหนังสือ พงศาวดารเล่มอื่น ๆ แล้วปรากฏว่า เป็นหนังสือพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับที่เก่าที่สุดและมีศักราชแม่นยำกว่าพงศาวดารฉบับอื่น ๆ ควย จึงโปรดให้เรียก พงศาวดารฉบับนั้นว่า "พระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐ" เพื่อให้เป็นเกียรติยศ แก่หลวงประเสริฐอักษรนิติผู้พบ

อย่างไรก็ดี อาจกล่าวได้ว่าพระองค์ท่านทรงประสบความสำเร็จอย่างยิ่ง ในการรวบรวมหนังสือเข้าเก็บรักษาไว้ในหอพระสมุดสำหรับพระนคร ดังที่พระองค์ ท่านเองได้ตรัสยืนยันไว้ว่า ทรงไต่หนังสือของหลวงที่เคยหายไปกลับคืนมาทั้งสิ้น และนับว่าพระกรณียกิจในคานนี้ยังประโยชน์ใหญ่หลวงให้แก่ประเทศชาติ เพราะเท่ากับ ว่าไต่ทรงมีส่วนช่วยรวบรวมตำราและหลักฐานเพื่อการศึกษาเล่าเรียนไว้ให้เป็น หลักแหล่งมาแต่บัดนั้น

^{๑๘} G. Cœdès, The Vajiranana National Library,
(Bangkok : Council of the National Library, 1924), p. 31

^{๑๙} สมเด็จพระยา คำรงราชานุภาพ, "เรื่องหนังสือหอหลวง" ใน นิทานโบราณคดี
หน้า ๑๗๑

^{๒๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๖

ส่วนหนังสือภาษาต่างประเทศนั้น ในชั้นแรกคณะกรรมการมีความมุ่งหมายจะซื้อเฉพาะหนังสือที่จำเป็นแก่ทางราชการและหนังสืออันเกี่ยวเนื่องด้วยเรื่องเมืองไทยก่อน ส่วนตำราทางวิชาการและภาษาศาสตร์หอบพระสมุค ฯ สั่งซื้อจากต่างประเทศเป็นรายปี เพราะมีงบประมาณน้อย ^{๒๑}

หนังสืออันเกี่ยวเนื่องด้วยเรื่องเมืองไทยแบ่งออกเป็นสองประเภท คือ ประเภทแรกเป็นหนังสือที่ตีพิมพ์ออกจำหน่ายแล้ว และประเภทที่สองยังเป็นต้นฉบับตัวเขียนอยู่ หอบพระสมุค ฯ สั่งซื้อหนังสือที่ตีพิมพ์แล้วจากยุโรปและอเมริกา ^{๒๒} ส่วนหนังสือที่ยังไม่ได้ตีพิมพ์นั้น สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงแจ้งไปยังหอบสมุคและสถาบันอันเกี่ยวข้องกับควยการติดต่อกับต่างประเทศทั่วโลกว่า ถ้าหอบสมุคหรือสถาบันใดมีหนังสือหรือเอกสารเกี่ยวกับเมืองไทยขอให้คัดสำเนาส่งมาให้ หรือจะอนุญาตให้แทนของไทยเขาไปคัดสำเนาหลักฐานนั้น ๆ เองก็ได้ ทางหอบพระสมุค ฯ ยินดีจะตอบแทนตามสมควร ^{๒๓} ปรากฏว่าหอบพระสมุค ฯ ได้รับความร่วมมือจากหอบสมุคและสถาบันของรัฐบาลต่างประเทศต่าง ๆ เป็นอย่างดี เช่น ประเทศอังกฤษ ฝรั่งเศส ฮอลันดา โปรตุเกส อินเดีย สหพันธรัฐมลายู พม่า อินโดเนเซีย เดนมาร์ก สเปน และอิตาลี เป็นต้น แล้วหอบพระสมุคก็ได้ส่งหนังสือภาษาไทยไปยังประเทศดังกล่าวเป็นการตอบแทน ด้วยวิธีนี้ทำให้ได้เอกสารสำคัญที่ยังไม่เคยปรากฏมาก่อนหลายเรื่อง เช่นจดหมายเหตุของคณะพอกาและบาทหลวงที่เขามาค้าขายและเผยแพร่คริสต์ศาสนาในประเทศไทยในสมัยก่อน ใบบอกของคณะทูตจากต่างประเทศที่เขามาติดต่อสัมพันธไมตรีกับราชสำนักไทย สำเนาต้น

^{๒๑} สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ และกรรมการเจ้าพนักงานหอบพระสมุค
วชิรญาณ สำหรับพระนคร , ตำนานหอบพระสมุค, หน้า ๘๑

^{๒๒} เรื่องเดียวกัน

^{๒๓} ม.จ พูนพิศมัย คีตกุล, พระประวัติลูกเสือ, หน้า ๘๒

ฉบับสนธิสัญญาที่ไทยทำกับประเทศต่าง ๆ ในสมัยกรุงศรีอยุธยา และกรุงรัตนโกสินทร์
 ตอนต้น ตลอดจนฉบับอักษรที่หมอสอนศาสนาโคทาไวเป็นคน^{๒๔} ต่อมาหอพระสมุด
 ทำการแลกเปลี่ยนหนังสือกับห้องสมุด สถาบัน และสมาคมอื่นเกี่ยวข้องกับการพิมพ์ทั่วโลก
 รวม ๑๘ ประเทศ ยังผลให้ได้รับหนังสือภาษาต่าง ๆ เขาหอพระสมุดได้มากขึ้นอย่าง
 รวดเร็ว^{๒๕} ครั้นเมื่อหาหนังสือภาษาต่างประเทศเรื่องที่เกี่ยวข้องกับเมืองไทยได้มากแล้ว
 สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงมีพระดำริที่จะจัดหาหนังสือประเภทอื่น ๆ ให้มีขึ้น
 ในหอพระสมุดอีก ดังปรากฏหลักฐานลายพระหัตถ์ที่ทรงมีถึงศาสตราจารย์พระยาอนุমান
 ราชชน ตอนหนึ่งว่า

"..... กรรมการหอพระสมุด ฯ เมื่อครั้งตัวฉันเป็นนายกปรึกษากัน
 ว่า จำนวนเงินซึ่งกะไว้สำหรับซื้อหนังสือฝรั่งไม่มีกิจที่จะจ่าย ควรจะโอนมาซื้อหาหนังสือ
 ฝรั่งประเภทอื่นเพิ่มให้เป็นคุณแก่หอพระสมุด ฯ อีกทางหนึ่ง แต่หนังสือที่ตีพิมพ์ขายมีมาก
 พันวิสัยที่จะซื้อให้ครบทุกประเภทได้ ควรเลือกซื้อแต่หนังสือประเภทซึ่งไม่ให้ซ้ำหนังสือ
 ที่มีแห่งอื่นในประเทศไทย..... จึงตกลงกันว่า จะหาหนังสือประเภทที่จะกล่าวดังต่อไปนี้
 ให้มีไว้ในหอพระสมุดคือ.-

๑. หนังสือปทานุกรม (Dictionary) ให้มีทุกภาษา (ต่อมาดูเหมือน
 หาได้กว่า ๓๐ ภาษา)

^{๒๔} G. Cœdès, The Vajirañña National Library, pp. 11 - 13

^{๒๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔

๒. หนังสือสำหรับสอบสวน (Book of reference)

๓. หนังสือพิมพ์ข่าว เลือกลงเป็นตัวอย่างดีในประเทศที่มีกิจเกี่ยวข้องกับเมืองไทย คือประเทศอังกฤษ (Daily Times) กับ (Illustrated London News) ประเทศฝรั่งเศส ประเทศอเมริกา ประเทศญี่ปุ่น ประเทศจีน (๒ ประเทศข้างหลังรับที่เป็นภาษาอังกฤษ)

นอกจากหนังสือ ๓ ประเภทดังกล่าวมา พระองค์ท่านยังได้ประทานกระแสพระคำริให้หอพระสมุดจัดหาหนังสืออีก ๔ ชนิด คือ.—

๑. หนังสือฝรั่ง ว่าด้วยเรื่องเกี่ยวกับประเทศอินเดีย ลังกา และประเทศจีน ส่วนประเทศอื่นนอกนั้น หาไว้บ้างตามสมควร เลือกลงเรื่องที่เป็นความรู้ อาจพาดพิงมาถึงเรื่องเกี่ยวกับประวัติศาสตร์และโบราณคดีไทย

๒. หนังสือฝรั่ง ว่าด้วยเรื่องเกี่ยวกับประเทศเพื่อนบ้านมี พม่า มอญ เขมร ลาว และชวา มลายู เป็นต้น ในหนังสือ ๒ ประเภทนี้ ถ้ากล่าวในปัจจุบันก็ได้แก่หนังสือเกี่ยวกับเรื่องการศึกษาและคนควาเรื่องในภาคพื้นเอเชียอาคเนย์ (South - East Asian Study)

๓. หนังสือฝรั่ง - เกี่ยวกับเรื่องว่าด้วยพุทธศาสนา

๔. หนังสือวารสาร แสดงกิจการและวิชาของสมาคม และสถาบันต่าง ๆ ในต่างประเทศ เลือกลงแต่ที่เห็นว่าจำเป็นตามกำลังเงินที่มีอยู่ในงบประมาณ...." ^{๒๖}

พระคำริของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศรในเรื่องการหาหนังสือภาษาต่างประเทศสำหรับหอพระสมุดนี้มีความสำคัญมาก เพราะแสดงให้เห็นว่าทรงมีพระประสงค์

๒๖

พระยาอนุমানราชชน, "สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร และหอสมุดแห่งชาติ", ใน, ปาฐกถาเรื่องสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร และพระประวัติลูกเดา. หน้า ๑๘ - ๑๙

ที่จะสนับสนุนการค้นคว้าเกี่ยวกับเรื่องของชนชาติไทย "ทั้งนี้คงจะทรงเห็นว่า ทราบโคปประชาชนส่วนใหญ่ยังไม่สำนึกเรื่องในอดีต อันเป็นเรื่องของตน ว่าที่มีความเจริญก้าวหน้ามาไดจนถึงบัดนี้ ก็ได้อาศัยบรรพชนของตนแต่เก่าก่อน สร้างสมสิ่งอันเป็นความเจริญคือวัฒนธรรม ให้เป็นมรดกตกทอดสืบต่อกันมาทุกชั่วอายุคนใหม่การเสริมต่อให้เป็นความเจริญก้าวหน้าอยู่ตลอดมา.... ถ้าไม่สำนึกความสำคัญข้อนี้.... จะเติบโตเป็นชนชาติไทยที่แท้จริงหาได้ไม่ ถ้าผู้ใดขาดความรู้เรื่องของตน วัฒนธรรมของตน และสิ่งที่บรรพชนสร้างไว้ให้ ตลอดจนสิ่งที่อยู่แวดล้อมตน ก็เท่ากับผู้นั้นมีสภาพแห่งความเจริญตั้งอยู่บนรากฐานไม่มั่นคงและไม่ถาวร"^{๒๗} อนึ่ง ยังแสดงให้เห็นว่า พระองค์ท่านทรงมีพระประสงค์ให้ประชาชนได้ศึกษาหาความรู้ใหม่ ๆ อยู่เสมอ ควบคู่กับการเรียนเรื่องของเรา เพื่อให้ความรู้อย่างแท้จริง อันจะเป็นหนทางที่จะนำความเจริญมาสู่ประเทศชาติของตนได้ในภายหน้า

การหาทุนสำหรับใส่หนังสือ

ในสมัยเริ่มแรก หอพระสมุดฯ ไขตุลายทองของโบราณอันเป็นสมบัติของหอพระสมุดฯ วิชาญ และหอพุทธศาสนสังคหะสำหรับใส่หนังสือ ครั้นเมื่อมีหนังสือเพิ่มมากขึ้น ปรากฏว่ามีตู้ไม้พอใส่หนังสือ แต่หอพระสมุดฯ ขาดเงินทุนอันจะใช้ในการซื้อตู้ คณะกรรมการจึงตกลงกันว่า จะขอตุลายทองของโบราณซึ่งมีอยู่ตามวัดทั้งในกรุงและหัวเมืองเป็นจำนวนมากมาไขแทน เพราะนอกจากเป็นการประหยัดเงินแล้วยังเป็นการช่วยรักษาของโบราณอันเป็นศิลปะที่มีอยู่เฉพาะในเมืองไทยเท่านั้น ดังกล่าวนี้ ในบางแห่งก็ถูกทอดทิ้งไว้จนชำรุดทรุดโทรม ไม่ได้อยู่ในอันที่สมควร ถ้าทิ้งไว้

^{๒๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐ - ๒๑

นานไปก็อาจเสื่อมสูญหมดไปได้^{๒๘} ม.จ. พูนพิศมัย ทรงเล่าถึงการหาครูของสมเด็จพระเจ้ากรมพระยาดำรงราชานุภาพว่า ในวันเสาร์และวันอาทิตย์ พระองค์ท่านมักเสด็จประพาสทางเรือไปตามลำแม่น้ำลำคลองต่าง ๆ เมื่อถึงวัดใดก็ทรงแวะเข้าไปตรัสสนทนาควยสมภารเจ้าวัด และทรงขอชมของเก่าที่มีอยู่ในวัด ถ้าสมภารองค์ใดไม่ยอมให้ทอดพระเนตรหรือเฉยเสีย พระองค์ท่านจะทรงเจาะจงขอทอดพระเนตรแล้วทรงอธิบายแก่เจ้าของว่า "ถ้าท่านทิ้งไว้อย่างนี้ ก็ไม่มีใครรู้ว่าท่านมีของดี ๆ ถ้าท่านให้ผมยืมไปตั้งไว้อย่างห่อพระสมุคในชื่อของท่าน ใครมาเห็นก็จะรู้จักท่าน และรู้จักวัดไปพร้อมกัน ถ้าท่านคิดถึงก็ไปคุยที่ห่อพระสมุคได้เสมอ"^{๒๙} ควยเหตุนี้สมภารเจ้าอาวาสจึงยินยอมส่งตุลาขายทองมาให้ห่อพระสมุค ๆ แล้วพระองค์ท่านก็โปรดให้ศิษย์ผู้ใหญ่คิดไวควย ครั้นเมื่อใดควยมาพอสมควรแล้ว โปรดให้หมื่นตพระสงฆ์ตามวัดต่าง ๆ มาชมห่อพระสมุค พระองค์ท่านทรงรับธุระเป็นผู้นำชม และทรงอธิบายควยพระองค์เอง ทั้งยังทูลขอแรงเจ้านายฝ่ายในให้จัดหมากพลู บุหรี่ และนำมาเลี้ยงพระในวันนั้นควย และทรงพิมพ์หนังสือเล่มเล็ก ๆ แจกเป็นบรรณาการ ยังผลให้มีผู้ศรัทธาส่งตุลาขายทองมาให้ห่อพระสมุคเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ โดยไม่ต้องเสียเงินซื้อควยมาได้หนังสือเลย^{๓๐} ตุลาขายทองที่ได้มาในครั้งนั้น เป็นฝีมือช่างทุกสมัยตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาจนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งมีอายุตั้งแต่ ๒๕๐ ปี-ลงมาจนถึง ๖๐ ปี เป็น

^{๒๘} สมเด็จพระเจ้ากรมพระยาดำรงราชานุภาพ, "ความเจริญของห่อพระสมุคสำหรับพระนคร,"
คุณิตตสมิต (ฉบับพิเศษในพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา ๒๔๖๔), หน้า ๒๖ - ๒๗

^{๒๙} ม.จ. พูนพิศมัย คិតกุล, พระประวัติลูกเสือ, หน้า ๓๗ - ๓๘

^{๓๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๘ - ๓๙

อย่างน้อย สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพโปรดให้วางเรียงคัมภีร์เหล่านั้นไว้ โดยแยกออกตามสมัยฝีมือช่าง ปรากฏว่าคัมภีร์เก่าที่สุดและเอกที่สุดมีอยู่ในหอพระสมุดวชิรญาณ ในปัจจุบัน อันเป็นเหตุหนึ่งที่จูงใจชาวไทยและชาวต่างประเทศให้เข้าชมหอพระสมุดและพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติกันเนืองแน่น ^{๓๑}

การจัดหมวดหมู่และการทำบัญชีหนังสือ

เมื่อแรกสถาปนาเป็นหอพระสมุดสำหรับพระนคร คณะกรรมการจัดแยกหนังสือออกเป็น ๓ แผนก คือ.—

- (๑) แผนกหนังสือคัมภีร์พระพุทธศาสนา
- (๒) แผนกหนังสือภาษาไทย
- (๓) แผนกหนังสือภาษาต่างประเทศ ^{๓๒}

ต่อมาสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพโปรดให้แยกประเภทหนังสือใหม่ เป็น ๓ แผนก ดังนี้

- (๑) แผนกหนังสือศาสนามีแต่หนังสือภาษามคธเท่านั้น
- (๒) แผนกหนังสือภาษาไทย แม้มีเนื้อเรื่องเกี่ยวกับพุทธศาสนาแต่ถ้า

เป็นภาษาไทยก็รวมไว้ในแผนกนี้ทั้งหมด

๓๑

รายงานหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนครระหว่าง พ.ศ. ๒๔๖๑ - ๒๔๖๗
(พระนคร : หอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร, ม.ป.ป.), หน้า ๘

๓๒

สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ และกรรมการเจ้าพนักงานหอพระสมุดวชิรญาณ สำหรับพระนคร, ตำนานหอพระสมุด, หน้า ๑๐๑

(๓) แผนกหนังสือภาษาต่างประเทศ ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๔๔ - ๒๔๕๓ หอพระสมุด ยังไม่ได้แยกออกเป็นหมวดหมู่ เพราะเป็นเวลาที่กำลังรวบรวมหนังสืออยู่ ครั้นเมื่อย้ายหอพระสมุด มาอยู่ที่ตึก "ถาวรวัตถุ" แล้วจึงได้แยกออกเป็น ๒ หมวดคือ หมวดภาษาตะวันตก และหมวดภาษาตะวันออก (ไม่นับรวมภาษามคธ) ^{๓๓}

ครั้นใน พ.ศ. ๒๔๖๕ เมื่อมีพระราชบัญญัติการพิมพ์ขึ้นแล้วหอพระสมุดฯ ได้รับหนังสือฉบับพิมพ์มากขึ้นตามผลแห่งพระราชบัญญัตินี้ เป็นเหตุให้หอพระสมุดฯ กองจัดแผนกและแยกหมวดหนังสือใหม่ดังนี้คือ.

- (๑) แผนกหนังสือภาษาต่างประเทศ แบ่งเป็น ๒๗ หมวด
- (๒) แผนกหนังสือตัวพิมพ์ แบ่งออกเป็น ๑๐ หมวด
- (๓) แผนกหนังสือตัวเขียน แบ่งออกเป็น ๑๒ หมวด ^{๓๔}

ใน พ.ศ. ๒๔๖๕ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้แยกหอพระสมุดฯ ออกเป็น ๒ หอ คือให้ย้ายแผนกหนังสือตัวเขียนมาไว้ที่พระที่นั่งศิวโมกชพิมานในพระราชวังบวรแล้วเรียกว่า "หอพระสมุดวชิรญาณ" ส่วนหนังสือตัวพิมพ์และรูปต่าง ๆ ในคองเก็บไว้ที่ตึก "ถาวรวัตถุ" และโปรดให้เรียกว่า "หอพระสมุดวชิราวุธ" แต่ยังคงรวมเป็นหอพระสมุดสำหรับพระนครอยู่ ^{๓๕} หอพระสมุดวชิราวุธยังคงจัดหนังสือตามเดิม ส่วนหอพระสมุดวชิรญาณ จัดใหม่เป็น ๖ หมวด คือ.-

^{๓๓} รายงานหอพระสมุดวชิรญาณ สำหรับพระนครระหว่าง พ.ศ. ๒๔๖๑ - ๒๔๖๗, หน้า ๑๕ - ๑๖

^{๓๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘ - ๑๙

^{๓๕} ราชบัณฑิตยสภา, สมุดบอกเทศน์ว่าด้วยหอพระสมุดวชิรญาณ และพิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนคร (พระนคร : โสภณพิพิธรชนาการ, ๒๔๗๒), หน้า ๒

(๑) หมวดหนังสือศาสนาและสมุคสวค

(๒) หมวดวรรณคดี

(๓) หมวดประวัติศาสตร์

(๔) หมวดคำรา

(๕) หมวดกฎหมาย

(๖) หมวดจดหมายเหตุ ^{๓๖}

ส่วนการทำบัญชีหนังสือนั้น เมื่อรับหนังสือ เจ้าพนักงานก็ลงบัญชีรวมไว้ โดยที่ไม่ได้แยกออกเป็นหมวดหมู่ เพราะการทำบัญชีหนังสือต้องการผู้ที่มีพหุศรัในทางนี้โดยเฉพาะ และจะต้องอ่านหนังสือทุกเล่มก่อนจึงจะทำได้ถูกต้อง เนื่องจากหนังสือบางเล่มมีชื่อเรื่องกับเนื้อเรื่องไม่ตรงกัน และบางเล่มมีชื่อเรียกหลายชื่อ เพราะเหตุนั้น การทำบัญชีใหญ่ถูกต้องจึงต้องใช้เวลาชานาน สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเป็นกำลังในการทำบัญชีหนังสือในหอพระสมุคมากกว่าผู้อื่น เพราะพระองค์ท่านทรงอ่านหนังสือทุกเรื่องทุกเล่มที่หอพระสมุคไคมา และทรงมีความรอบรู้ในเรื่องหนังสือชนิดต่าง ๆ เป็นอย่างมาก การทำบัญชีหนังสือแยกประเภทเป็นหมวดหมู่เพิ่งมาได้สำเร็จหลังจาก พ.ศ. ๒๔๖๕ แล้ว ^{๓๗} ซึ่งได้ใช้เป็นหลักของการจัดหนังสือในหอพระสมุคสืบมาเป็นเวลานาน

^{๓๖}

G. Cœdès, The Vajirañāna National Library, P. 27

^{๓๗}

รายงานหอพระสมุคชิวธานสำหรับพระนคร ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๖๑ - ๒๔๖๓,

หน้า ๑๘

การบริหารงานในหอพระสมุดในสมัยสมเด็จพระยาคำวกราชานาถ

การจัดดำเนินงานของหอพระสมุดสำหรับพระนครมีกรรมการชุดหนึ่ง ประกอบด้วยสภานายก และกรรมการ (ซึ่งเรียกว่ากรรมสัมพันธ์) ผู้ทรงคุณวุฒิอีก ๕ ท่าน กรรมการหอพระสมุดฯ จะต้องได้รับการทรงพระกรุณาโปรดเกล้า พระราชทานแต่งตั้งจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และมีเจ้าพนักงานหรือเจ้าหน้าที่ทำงานในหอพระสมุดอีกตามสมควร ซึ่งได้รับเงินเดือนจากเงินงบประมาณของรัฐบาล ตามปกติสภานายกทรงเป็นผู้บัญชาการทุกอย่าง โดยความเห็นชอบของกรรมการอื่นๆ แต่คณะกรรมการหอพระสมุดฯ มิได้ให้อยู่กับกระทรวงหนึ่งกระทรวงใด

ต่อมาเมื่อหอพระสมุดสำหรับพระนครรวบรวมหนังสือได้ครบทุกแผนกแล้ว องค์สภานายกทรงแต่งตั้งผู้ชำนาญชาวไทยและชาวต่างประเทศ เป็นบรรณารักษ์ประจำแต่ละแผนก คือแผนกหนังสือภาษาต่างประเทศ แผนกหนังสือฉบับพิมพ์และฉบับเขียนภาษาไทย แผนกหนังสือเขียนและจารในใบลานภาษาบาลี และผู้ช่วยบรรณารักษ์แผนกหนังสือภาษาต่างประเทศ^{๓๘}

ใน พ.ศ. ๒๔๖๗ งานในหอพระสมุดเจริญขึ้นอย่างรวดเร็ว สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำวกราชานาถทรงเปลี่ยนแปลงหน่วยบริหารงานใหม่ ดังปรากฏตามรายงานของหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนครระหว่าง พ.ศ. ๒๔๖๑ - ๒๔๖๗ ว่า มีหน่วยบริหารงานเป็น ๔ กอง คือ-

- (๑) กองกรรมการ มีสภานายกทรงเป็นประธานและมีกรรมการเจ้าหน้าที่อีก ๗ คน
- (๒) กองบรรณาคม ประกอบด้วยผู้ทรงคุณวุฒิ ๖ คน
- (๓) กองบรรณารักษ์ มีบรรณารักษ์ประจำแผนก ๓ คน และผู้ช่วย ๑ คน

(๔) กองกลาง มีสมุหบัญชี ผู้ตรวจหนังสือฉบับเขียนข้างเขียนและผู้ตรวจหนังสือฉบับพิมพ์ รวม ๔ คน^{๓๔}

ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๖๕ หอพระสมุดสำหรับพระนครย้ายมาขึ้นกับราชบัณฑิตยสถานและทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กรรมการหอพระสมุดฯ เป็นกรรมการราชบัณฑิตยสถานแทน แต่เข้าใจว่าการบริหารงานคงดำเนินไปตามเดิม

การชำระและการแปลหนังสือ

หนังสือส่วนใหญ่ที่หอพระสมุดฯ ได้มา มักเป็นฉบับเขียนซึ่งยังมีข้อความและถ้อยคำวิปลาศคลาดเคลื่อนกันมาก หนังสือบางเล่มเก่าและไม่อยู่ในสภาพที่ดี หอพระสมุดฯ ไม่เพียงแต่มีความมุ่งหมายที่จะรวบรวมหนังสือเข้ามาไว้ในที่เดียวกันนี้ให้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้เท่านั้น แต่ยังต้องการให้หนังสือทุกเรื่องที่มีอยู่เป็นฉบับที่ถูกต้องที่สุดเท่าที่จะเป็นไปได้ด้วย ทั้งนี้เพื่อให้ประชาชนได้รับความรู้ที่ถูกต้องจริง ๆ เพราะเหตุนี้จึงจำเป็นต้องมีการชำระหนังสือขึ้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเป็นประธานในการชำระหนังสือตลอดมา หนังสือบางเรื่องพระองค์ท่านก็ทรงชำระด้วยพระองค์เองตลอดทั้งเรื่อง บางเรื่องโปรดให้เจ้าหน้าที่ผู้ทรงคุณวุฒิในดานต่าง ๆ เป็นผู้ชำระ แต่ทรงตรวจสอบด้วยพระองค์เองอีกครั้งหนึ่ง ตลอดจนประธานความเห็นหรือทรงแนะนำแก้ไขในบางเรื่อง บางประการ โดยเหตุที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเป็นนักประวัติศาสตร์และโบราณคดีอยู่แล้ว จึงทรงเอาพระทัยใส่เป็นพิเศษในการชำระหนังสือพงศาวดาร และ

^{๓๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓

^{๔๐} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และกรรมการเจ้าพนักงานหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร, ตำนานหอพระสมุด, หน้า ๑๐๘

ประวัติศาสตร์ ในการชำระหนังสือเหล่านั้น ทรงใช้หลักฐานทั้งของไทยและของ
ต่างประเทศมาเปรียบเทียบกันให้แน่ชัด เรื่องใดที่ทรงสงสัยก็มักทรงกล่าวแทรกไว้
ในคำนำหรือพระวิจารณ์ เพื่อให้ให้นักศึกษารุ่นหลังช่วยกันค้นหาความจริงต่อไป
อนึ่ง เนื่องด้วยในการชำระหนังสือในสมัยนั้นเป็นเหตุให้พระองค์ท่านทรงนิพนธ์คำ
อธิบายประกอบไว้หลายเรื่อง ทั้งนี้ เพื่อผู้อ่านใครถึงมูลเหตุและความเป็นมาของ
หนังสือนั้น ตลอดจนใครเรื่องอื่น ๆ เพิ่มเติมอันไม่มีปรากฏอยู่ในเนื้อเรื่อง หรือมีอยู่
แล้ว แต่ไม่ชัดเจน ดังนี้เป็นต้น ตัวอย่างของหนังสือประเภทนี้ คือ จดหมายเหตุ
หลวงอุดมสมบัติ และพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เป็นต้น นับว่าพระองค์
ท่านใดทรงช่วยเปิดทางซึ่งอำนวยความสะดวกในการศึกษาค้นคว้าให้แก่บุคคลรวมสมัย
และอนุชนรุ่นหลังไว้เป็นอย่างมาก

ส่วนการแปลหนังสือนั้น ทรงมีพระดำริเห็นว่า หอพระสมุดได้รับหนังสือ
ภาษาต่างประเทศไว้มากมาย ควรจะแปลเรื่องที่เกี่ยวเนื่องด้วยเรื่องเมืองไทย อาทิ
เช่น เรื่องความสัมพันธ์ และการติดต่อกับต่างประเทศ และพงศาวดารของชาติไทยใน
สมัยต่าง ๆ ออกเป็นภาษาไทยและเป็นภาษาอังกฤษ ทั้งนี้เพื่อจะได้ช่วยให้ประชาชน
สามารถรู้เรื่องใดสะดวกและแพร่หลายขึ้น เพราะเหตุที่สมเด็จพระยาคำรงราช
นาภาพ จึงได้โปรดให้ผู้ทรงคุณวุฒิทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศ ซึ่งเป็นกรรมการ
และเจ้าหน้าที่ในหอพระสมุด ฯ ช่วยกันแปลหนังสือและเอกสารสำคัญขึ้นเป็นจำนวนมาก
แล้วโปรดให้พิมพ์ออกเผยแพร่เรียกว่า หนังสือฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ ^{๔๑}

การพิมพ์หนังสือ

การพิมพ์หนังสือในหอพระสมุดเกิดขึ้นเพราะพระดำริริเริ่มของสมเด็จพระยาคำรงราช
นาภาพอีกประการหนึ่ง โดยเฉพาะการพิมพ์หนังสือแจกในงานกุศล

ครั้งที่ ม.จ. พูนพิศมัย ศิษกุล ทรงบรรยายไว้ในหนังสือพระประวัติลูกเกล้าว่า

".... เมื่อมีหนังสือคือ ๆ แล้วปัญหาการพิมพ์หนังสือก็เกิดขึ้น เพราะทุนของหอพระสมุดนั้นเรียกได้ว่าไม่มีเลย และความสำคัญของหอพระสมุดก็ไม่มีใครเอาใจใส่นอกจากผู้รักหนังสือซึ่งมีอยู่ในเวลานั้นราว ๆ ๒๐ - ๓๐ คน เสด็จพ่อจึงคิดทูลเจ้านาย พี่น้องและขุนนางผู้ใหญ่ให้ทรงพิมพ์หนังสือแจกเป็นวิทยาทานในงานต่าง ๆ ที่จะทำกัน เช่น งานพระศพ หรืองานประสูติ เป็นต้น เสด็จพ่อจะทรงรับพิมพ์ถวายเสร็จ ขอแต่ให้ประทานแกห่อ ๆ ๒๐ % เล่มเท่านั้น การพิมพ์หนังสือแจกในงานจึงเริ่มต้นขึ้นด้วยประการฉะนี้...."

ประจวบกับเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๗ มีการพระเมรุพระศพกรมขุนสุพรรณภาควดี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้หอพระสมุดจัดพิมพ์หนังสือนิบาตชาดก เล่มหนึ่งเป็นของพระราชทานในงานพระเมรุเป็นการเริ่มประเพณีการพิมพ์หนังสือแจกในงานการกุศลมาแต่บัดนั้น และมีผู้นิยมให้หอพระสมุดจัดพิมพ์หนังสือมากขึ้นโดยลำดับ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงรับเป็นพระธุระในการเลือกเรื่องหนังสือให้ตามความประสงค์ของผู้พิมพ์ ทรงตรวจและชำระหนังสือตลอดจนทรงนิพนธ์คำนำให้ถวายพระองค์เองตลอดมา ดังปรากฏหลักฐานอยู่ในลายพระหัตถ์กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ฉบับหนึ่งว่า

^{๔๒} ม.จ. พูนพิศมัย ศิษกุล, พระประวัติลูกเกล้า, หน้า ๓๘

^{๔๓} สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, "เรื่องหนังสือในหอหลวง," ใน, นิทานโบราณคดี, หน้า ๑๖๘ - ๑๖๙

".... ควณมีการต่าง ๆ ของหอพระสมุดสำหรับพระนคร ซึ่งข้าพระพุทธเจ้าต้องชวนชววยทำเองเป็นเนืองนิจมาแตกอนหลายอย่าง เช่น การเสาะหาเรื่องหนังสือสำหรับเตรียมไว้ให้ผู้ศรัทธาพิมพ์แจกในงานต่าง ๆ เป็นต้น ตลอดจนอ่านตรวจฉบับและแต่งคำนำ...."

อนึ่ง พระองค์ท่านยังทรงกลรวถึงเรื่องนี้ไว้ในพระนิพนธ์เรื่องประวัติเจ้าคุณพระประยูรวงศ์อีกตอนหนึ่งว่า

".... เมื่อครั้งฉันเป็นสภานายกหอพระสมุดสำหรับพระนครอยู่ในรัชกาลที่ ๖ ฉันปรารถนาจะให้หนังสือเรื่องต่าง ๆ อันเป็นวรรณสมบัติของชาติโคสพิมพ์ให้แพร่หลาย จึงเอาเป็นธุระเลือกหาหนังสือให้เจ้าภาพพิมพ์แจกในงานศพ เจ้าภาพที่มารับพิมพ์หนังสือหอพระสมุด ๆ มักขอให้ฉันแต่งประวัติของผู้ตายพิมพ์เป็นอนุสรณ์ไว้กับหนังสือนั้นด้วย...."

ส่วนหนังสือที่หอพระสมุด ๆ ใได้รับตอบแทน ๒๐ % ของจำนวนที่พิมพ์แต่ละคราว พระองค์ท่านโปรดให้แบ่งไว้สำหรับขายให้นักเรียนและประชาชนในราคาถูกรั้งหนึ่ง เก็บรายได้จากการขายหนังสือเป็นของหอพระสมุด ๆ ส่วนอีกรั้งหนึ่งโปรดให้ส่งไปให้บรรดาห้องสมุดและสถาบันการพิมพ์ในต่างประเทศทั้งในอาเซีย ยุโรป และสหรัฐอเมริกา ซึ่งห้องสมุดและสถาบันเหล่านั้นก็โคส่งหนังสือของคณาเป็นการตอบแทน เพราะเหตุนั้น จึงกล่าวใควาพระคำริริเริ่มของสมเด็จพระยาคำรงราชา

๔๔ กองจดหมายเทศแห่งชาติ กรมศิลปากร, เอกสารรัชกาลที่ ๗ หมายเลข ๓/๑๕๒ "ลายพระหัตถ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ฉบับลงวันที่ ๓๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๔"

๔๕ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ "ประวัติเจ้าคุณพระประยูรวงศ์", ใน, ชีวิตและงานของสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ (พระนคร : สำนักพิมพ์รวมสาสน์, ๒๕๐๒), หน้า ๕๓

๔๖ G. Coedès, The Vajirañña National Library, pp. 10 - 11

ภาพในรูปหนึ่งสิ่งนี้อาจให้เกิดผลประโยชน์แก่ห้องสมุดถึง ๓ ประการ คือ ประการแรก เป็นการช่วยเผยแพร่ความรู้ให้กว้างขวางออกไปในหมู่ประชาชน ประการที่สอง ทำให้เกิดรายได้แก่หอพระสมุด ๆ ปีละเป็นจำนวนมาก ซึ่งถือเป็น รายที่สำคัญ เพราะปรากฏว่าเมื่อพระองค์ท่านทรงพนจากหน้าที่นายกราชบัณฑิตสถาน หอพระสมุด ๆ มีเงินเหลือจากการขายหนังสือถึง ๓๐,๐๐๐ บาท และประการที่สาม เป็นการช่วยใ้หอพระสมุด ๆ ได้รับหนังสือเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว

นอกจากการพิมพ์หนังสือเพื่อการกุศลแล้ว หอพระสมุด ๆ ยังได้จัดพิมพ์ หนังสือสำคัญ ๆ ซึ่งต้นฉบับหายาก ส่วนใหญ่เป็นหนังสือภาษาต่างประเทศที่ขอคัดสำเนา มาจากต่างประเทศ เช่น จดหมายเหตุโบราณและเรื่องเกี่ยวกับพงศาวดารไทย ทั้งนี้ เพื่อป้องกันการสูญหายและเป็นการเผยแพร่ความรู้แก่ประชาชนด้วย แต่การพิมพ์หนังสือ ประเภทนี้จัดพิมพ์เป็นครั้งคราวเท่านั้น

อนึ่ง หอพระสมุด ๆ ยังอนุญาตให้โรงพิมพ์ต่าง ๆ รับพิมพ์จากต้นฉบับ ของหอพระสมุด ๆ ได้ แต่ต้องขออนุญาตทุกครั้ง และต้องขายตามราคาที่หอพระสมุด ๆ กำหนดไว้ ทั้งเจ้าของโรงพิมพ์ จะต้องให้หนังสือที่พิมพ์แล้วแก่หอพระสมุด ๒๐ % ด้วย หนังสือชนิดนี้ เรียกว่า "ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ"^{๔๗}

การจัดแผนกจดหมายเหตุ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเล็งเห็นว่าจดหมายเหตุจะเป็นหลักฐานสำคัญอย่างหนึ่งของบ้านเมือง แต่ในเวลานั้นยังไม่มี การรวบรวมหลักฐานของทางราชการไว้เป็นหลักแหล่ง มีเฉพาะในสถานที่ราชการแต่ละ แห่งเท่านั้น แม้กระนั้นก็ยังสูญหายไปเสียเป็นอันมาก ไม่ใคร่มีผู้ใดเห็นค่าของจดหมายเหตุ

^{๔๗} สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ และกรรมการเจ้าพนักงานหอพระสมุดวชิรญาณ สำหรับพระนคร, ตำนานหอพระสมุด หน้า ๑๑๐

เหตุและหลักฐานของทางราชการเท่าใดนัก พระองค์ท่านทรงมีพระดำริว่าควรจะต้องวางแผน
 จดหมายเหตุขึ้นในหอพระสมุดสำหรับพระนคร เพื่อให้เป็นที่รวบรวมหลักฐานของทาง
 ราชการอันเป็นประโยชน์แก่การค้นคว้าศึกษาเล่าเรียนของคนรุ่นหลังต่อไป ดังปรากฏ
 ข้อความที่ตรัสกับ ม.จ. พูนพิศมัย กิศกุล ว่า "เราหาหนังสือหลักฐานทางราชการใน
 สมัยก่อน ๆ ล่ายากอยู่แล้ว ฉะนั้นถ้าเริ่มต้นเสียแต่บัดนี้ ในเวลาอีก ๑๐๐ - ๒๐๐ ปี
 เกือบ ๆ จะแต่งหนังสือเรื่องอะไรก็จะหาหลักฐานได้จากหอนี้ ไม่ต้องล่ายากเหมือน
 คนชั้นพอ"^{๔๘}

เพราะเหตุนั้น จึงโปรดให้ตั้งแผนกจดหมายเหตุขึ้นใน พ.ศ. ๒๔๕๕ และ
 ทรงขอความร่วมมือจากกระทรวงต่าง ๆ ให้ส่งจดหมายเหตุ หนังสือทางราชการ และ
 บันทึกต่าง ๆ ที่มีอายุพ้น ๒๕ ปีแล้ว มาเก็บไว้ในแผนกจดหมายเหตุ ครั้นต่อมาได้
 โปรดให้มีการแยกประเภทหนังสือเหล่านั้นออกตามปี และเรื่อง เข้าเก็บไว้เป็นแฟ้ม ๆ
 เพื่อความสะดวกต่อการค้นหา หนังสือในแผนกจดหมายเหตุแยกออกเป็น ๒
 ประเภท คือ ประเภทหนึ่งเรียกว่า จดหมายเหตุพวกอดีต คือจดหมายเหตุที่มีอายุก่อน
 วันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๕ ส่วนประเภทที่สองเรียกว่า จดหมายเหตุปัจจุบัน คือจดหมาย
 เหตุที่มีอายุหลังวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๕

แต่ในสมัยนั้นยังไม่มีผู้ที่สนใจกับหนังสือประเภทจดหมายเหตุเท่าใดนัก
 แผนกหนังสือจดหมายเหตุจึงไม่เจริญเท่าที่ควร แต่กระนั้นก็ได้ว่า สมเด็จพระเจ้า
 ราชานุภาพทรงเป็นผู้ที่มีสายพระเนตรไกลกว่าผู้อื่นในสมัยนั้น เพราะปรากฏว่า
 ภายหลังจากการเปลี่ยนแปลงการปกครองแล้ว รัฐบาลได้ตั้งกองจดหมายเหตุแห่งชาติไว้

^{๔๘} ม.จ. พูนพิศมัย กิศกุล, พระประวัติลูกเสือ, หน้า ๔๔ - ๔๕

^{๔๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๕

^{๕๐} สมเด็จพระเจ้าราชานุภาพ และกรรมการเจ้าพนักงานหอพระสมุดวชิรญาณ
 สำหรับพระนคร, ตำนานหอพระสมุด, หน้า ๑๑๔

กองหนึ่งทางหูกชั้นตรงต่อกรมศิลปากร และเป็นหน่วยงานที่ทำการรวบรวมจดหมายเหตุของบ้านเมืองต่อจากที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพทรงทำค้างไว้

หอรูป

พระกรณียกิจสำคัญอีกอย่างหนึ่ง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา คำรงราชานุภาพทรงเริ่มตนดำเนินงานไว้ คือการรวบรวมรูปต่าง ๆ เพื่อตั้งเป็นหอรูป (Picture Galleries) ขึ้นในหอพระสมุคสำหรับพระนคร ทั้งนี้เพราะทรงมีพระดำริว่ารูปภาพต่าง ๆ เป็นหลักฐานสำคัญเสมือนจดหมายเหตุอย่างหนึ่ง และอาจให้ความรู้ไต่กระจำงชัดก็กว่าหนังสือ

"...โดยเฉพาะจะเป็นประโยชน์มากสำหรับผู้ที่ไม่ได้เห็นเหตุการณ์นั้น รูปคนและสิ่งของอันมีวิสัยผันแปรเปลี่ยนแปลงไปเป็นธรรมดา ก็คือ รูปสถานที่แม่จะเป็นของยังยืนอยู่ชานาน แต่ถหากอยู่ไกลไปดูได้ควยยากก็ มีไว้ยอมเป็นประโยชน์แก่ผู้ต้องการศึกษาหาความรู้เหมือนกัน..."^{๕๑}

ใน พ.ศ. ๒๔๕๗ ใต้โปรดให้มีการรวบรวมรูปต่าง ๆ เข้าไว้เป็นแผนกหนึ่งทางหูก—มีทั้งรูปถ่ายและรูปเขียนทั้งเก่าและใหม่เท่าที่จะหาได้ในเวลานั้น พระองค์ท่านเองได้ประทานกระจกรูปต่าง ๆ ที่ทรงถ่ายไว้ในเวลาเสด็จตรวจราชการมณฑลต่าง ๆ ทั่วพระราชอาณาเขต เมื่อครั้งยังทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยอยู่ ให้เป็นสมบัติของหอพระสมุคฯ อนึ่ง ทางหอพระสมุคฯ ยังได้ส่งเจ้าหน้าที่ออกไปเขียนจำลองและถ่ายภาพฝีมือช่างอันเป็นศิลปะทั้งงดงามตามสถานที่ต่าง ๆ มาเก็บรวบรวมไว้ควย แผนกรูปหรือที่เรียกกันในสมัยนั้นว่า หอรูป ใต้แยกรูปออกเป็น

^{๕๑} สมเด็จพระยา คำรงราชานุภาพ, "ความเจริญของหอพระสมุคสำหรับพระนคร", กุศุตสมิต, (ฉบับพิเศษในพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา ๒๔๖๔), หน้า ๓๖

หมวดต่าง ๆ คือ รูปเขียนตำราของเก่า รูปคน รูปสถานที่ รูปเหตุการณ์ รูปแผนที่ แบบอย่างฝีมือช่างและรูปวัตถุ^{๕๒}

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงมีพระประสงค์ที่จะให้พิมพ์รูปอันถาวรขึ้นให้ได้ในสมัยของพระองค์ แต่ทรงทำค้างไว้คือ เพียงแต่แยกรูปต่าง ๆ ออกเป็นหมวดหมู่ใดเท่าที่กล่าวมาแล้วเท่านั้น ก็พอดีสิ้นสมัยราชการของพระองค์ท่าน พระองค์ท่านทรงเป็นห่วงห่วงรูปที่ทรงเริ่มดำเนินงานไว้แล้วมาก ถึงกับคร่ำฝักฝังใจกับ ม.จ. พูนพิศมัย พระธิดาวา "นี่พอตั้งรูปไว้ให้นะ แต่อายุพอไม่สำเร็จต้องช่วยกันทำต่อไป"^{๕๓}

ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๗๕ กรมศิลปากรได้ย้ายบรรดารูปจากหอพระสมุดมาไว้ที่ห้องหมายเลข ๒๕ ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ครั้นใน พ.ศ. ๒๔๗๗ กรมศิลปากรจัดสร้างห้องพิมพ์รูปขึ้นเอง แล้วจัดพิมพ์รูปใหม่ ปรากฏว่าบรรดารูปที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพโปรดให้เก็บรวบรวมไว้ในครั้งนั้น เป็นประโยชน์ในการจัดพิมพ์หนังสือและทัศนศึกษามาก เพราะการพิมพ์หนังสือทุกชนิดจำเป็นต้องใช้รูปแทรกในการอ้างอิงเหตุการณ์และเรื่องราวต่าง ๆ บรรดาหนังสือพิมพ์ เอกชนและกระทรวงทบวงกรมต่าง ๆ ได้อาศัยใช้รูปเหล่านั้นจากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติมากที่สุดที่เดียว^{๕๔} ทั้งนี้ย่อมแสดงให้เห็นว่าพระดำริริเริ่มทกอย่างทุกประการของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ล้วนก่อให้เกิดประโยชน์ในด้านต่าง ๆ ทั้งสิ้น

^{๕๒} รายงานหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนครระหว่าง พ.ศ. ๒๔๖๑ - ๒๔๖๗, หน้า

หน้า ๑๑

^{๕๓} ม.จ. พูนพิศมัย คีตกุล, พระประวัติลูกเดา, หน้า ๔๔

^{๕๔} ศรี อมาตยกุล, "ของในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ", วัฒนธรรมไทย (พ.ศ. ๒๔๘๖), หน้า ๕๑

การค้นคว้าเรื่องเมืองไทย

หอพระสมุดสำหรับพระนครในสมัยที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพทรงเป็นสภานายกอยู่ มิได้เป็นเพียงสถานที่เก็บรวบรวมหนังสือและเป็นที่อ่านหนังสือของประชาชนเท่านั้น แต่ยังเป็นสถาบันเพื่อการค้นคว้าเรื่องเมืองไทย ทั้งด้านประวัติศาสตร์ โบราณคดี และอักษรศาสตร์ด้วย ทั้งนี้เพราะสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพทรงเป็นผู้ฝึกฝนวิชาการดังกล่าว ส่วนกรรมการหอพระสมุดฯ ทุกคนที่พระองค์ท่านทรงเลือกสรร ก็ล้วนแต่เป็นผู้ทรงความรู้ในวิชาการอักษรศาสตร์ ศิลปะ ประวัติศาสตร์ และโบราณคดีทั้งสิ้น เพราะเหตุนั้น การค้นคว้าเรื่องเมืองไทยจึงได้เกิดขึ้นในหอพระสมุดสำหรับพระนครก่อน โดยความร่วมมือแรงร่วมใจของคณะกรรมการทุกคน ดังที่ ม.จ. พูนพิศมัย ทรงกล่าวไว้ว่า

"...หอพระสมุดในสมัยเสด็จพ่อทรงเป็นสภานายกนั้น มีหนังสือใหม่ ๆ ออกพิมพ์เสมอ เพราะไม่มีใครโคอยู่เปล่า ๆ ทุกคนต้องทำงานอย่างใดอย่างหนึ่งอยู่เสมอ และมีผู้เชี่ยวชาญถึง ๕ คน คือโปรเฟสเซอร์ จอช เซเคส์ ค้นคว้าในทางตะวันตกประเทศ พราหมณ์ กุปตสวามี และพราหมณ์ ป. ศาสตร์ ค้นทางอินเดีย พระเจนจันอักษร (สุคใจ) ค้นทางเมืองจีน มหาน้ำค้นทางเขมร ในเรื่องที่เกี่ยวข้องแก่เมืองไทยทรงบอกไปยังหอสมุดต่าง ๆ ในโลกว่าใครพบเรื่องเกี่ยวกับเมืองไทยแล้วขอให้คัดส่งมาให้ หอพระสมุดจะยินดีสมนาคุณตามสมควร ด้วยเหตุนี้ จึงพบเรื่องใหม่ ๆ อยู่เสมอ..."^{๕๕}

ในส่วนพระองค์ท่านเองได้ทรงค้นคว้าสอบสวนเรื่องเกี่ยวกับเมืองไทยไว้มากมาย ยังมีผลงานปรากฏอยู่ในพระนิพนธ์ของพระองค์ท่านแล้วหลายเรื่อง ในการ

ทำงานทุกอย่าง พระองค์ท่านโปรดที่จะดำเนินงานด้วยพระองค์เอง หรือมีเจ้านักทรง
ทำร่วมกับผู้อื่นด้วย และทรงทำอย่างจริงจัง เพราะเหตุนี้ หอพระสมุดฯ จึงเจริญ
อย่างรวดเร็วเป็นที่เห็นผลแก่คนทั่วไป ซึ่งเป็นเหตุให้พระบาทสมเด็จพระปกเกล้า
เจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าแต่งตั้งให้กรรมการหอพระสมุดสำหรับพระนครเป็น
ราชบัณฑิตยสภา เพื่อให้มีหน้าที่ดำเนินการฟื้นฟูบรรณการศิลปะ วรรณคดี และโบราณ
คดีของชาติโดยตรง

สมาคมวรรณคดี

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๔ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราช
านุภาพทรงริเริ่มทดลองจัดตั้งสมาคมวรรณคดีขึ้น ในราชบัณฑิตยสภาเพื่อทำนุบำรุงการแต่ง
หนังสือไทย ซึ่งมีเหตุผลปรากฏอยู่ในพระคำรัสที่ทรงเปิดประชุมเพื่อตั้งสมาคมดังกล่าว
เมื่อวันที่ ๕ ตุลาคม ปีนั้นว่า

"...ทุกวันนี้ฉันสังเกตเห็นว่ามีผู้เอาใจใส่การแต่งหนังสือมากขึ้น
ทั้งที่แต่งเป็นความเรียงและแต่งเป็นบทกลอน ตลอดจนกระทั่งแปลจากภาษาต่างประเทศ
เป็นภาษาไทย นับว่าเวลานี้การแต่งหนังสือไทยเจริญขึ้นแล้ว แต่เมื่อสังเกตดูจำนวน
- วัชการที่แต่งหนังสือกันในสมัยนี้ ความบกพร่องมีอยู่มาก ควบทำไปโดยลำพังตนเอง
ขาดการปรึกษาหารือซึ่งกันและกันในทางภาษา และในทางวินิจจัย ที่เป็นเช่นนี้ ผู้แต่ง
โดยมากไม่มีโอกาสค้นหาความรู้จากตำราที่เป็นหลักฐานในทางวรรณคดีและไม่มีแหล่ง
จะปรึกษาหารือ ผู้แต่งมีแต่เจตนาที่ก็แต่งไปตามความรู้ความเห็นเปรียบเหมือนบุคคล
ขาดเครื่องมือที่จะช่วยให้เกิดความสามารถ... วิธีแก้ไขมีความเห็นว่าควรตั้งสมาคมขึ้น
เพื่อช่วยกันแก้ไขข้อบกพร่องและสนับสนุนการแต่งหนังสือไทย... และควรมีกรรมการให้
เป็นที่ปรึกษาแก่ผู้แต่งหนังสือ..."^{๕๖}

^{๕๖} "บันทึกรายงานการประชุมปรึกษาว่าด้วยคิดจะทำนุบำรุงการแต่งหนังสือ", บันทึกสมาคม
วรรณคดี ปีที่ ๑ ฉบับที่ ๑ (๒๕ ธันวาคม ๒๔๗๔), หน้า ๕ - ๕

ในที่ประชุมครั้งนั้น สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงเสนอให้ตั้ง สโมสรขึ้นเรียกว่า "สโมสรนักนิพนธ์" (Authors Association) สมาชิกของ สโมสรจะต้องมีผลงานในการแต่งหรือแปลที่พอจะเชื่อถือได้ จึงจะได้รับเลือกเป็นกรรมการ ให้ไซห้องในหอสมุดศิริราชูชเป็นสำนักงาน ควรมีการประชุมเดือนละ ๑ ครั้ง เพื่อแถลงกิจธุระของสโมสร วินิจฉัยปัญหาและแสดงปาฐกถาท่างวรรณคดีและควรมีการ ออกหนังสือพิมพ์ของสมาคมเองเป็นรายเดือนเพื่อลงเรื่องต่าง ๆ ของสโมสรด้วย แต่ยังไม่ได้ทรงตั้งขึ้นโดยทันที ทรงขอใ้หม่อมราชวงศ์ในทางอักษรศาสตร์เข้าร่วมประชุม กันเป็นการทดลองสัก ๓ เดือนก่อน เมื่อเห็นผลแล้วจึงจะจัดตั้งขึ้นตามโครงการที่ วางไว้^{๕๗}

ต่อมาในการประชุมครั้งที่สอง เมื่อเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๔ ที่ประชุม ลงมติเปลี่ยนชื่อ "สโมสรนักนิพนธ์" มาเป็น "สมาคมวรรณคดี"^{๕๘} คณะกรรมการและ สมาชิกได้รวมประชุมกันมาได้ ๒ เดือน และในการประชุมแต่ละครั้งได้มีการนำปัญหา ต่าง ๆ ที่สมาชิกถามมาวินิจฉัย โดยที่สมาชิกผลัดเปลี่ยนกันเป็นผู้แถลง เรื่องต่าง ๆ ที่นำมาวินิจฉัยนั้น มีทั้งภาษาศาสตร์ วรรณคดี และเรื่องเบ็ดเตล็ด อันมีรายละเอียด ปรากฏอยู่ในหนังสือพิมพ์ของสมาคมชื่อ "บันทึกสมาคมวรรณคดี" แล้ว ผลงานของสมาคม - ดังกล่าวที่ทดลองจัดตั้งขึ้นเป็นที่พอพระทัยของสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพมาก เพราะทรงมุ่งหวังที่จะตั้งเป็นสมาคมเอกเทศ อันสามารถจะทำงานในดานอักษรศาสตร์ ให้เป็นประโยชน์จริง ๆ ดังเช่น French Academy ของฝรั่งเศส^{๕๙} แต่เป็นที่น่า

^{๕๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕ - ๘

^{๕๘} "บันทึกรายงานการประชุมครั้งที่ ๒", เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒

^{๕๙} ม.จ. พูนพิพัฒน์ ศึศกุล, ชีวิตและงานของสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, หน้า ๔๐

เสียดายว่ายังไม่ทันได้ทรงตั้งสมาคมวรรณคดีขึ้นอย่างเป็นทางการ เพียงแต่ออกหนังสือพิมพ์ราย ปักษ์ได้ ๕ เล่มเท่านั้น ก็เกิดการเปลี่ยนแปลงการปกครองขึ้นในวันที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๕ สมาคมดังกล่าวจึงยุติลงเพียงเท่านั้น

หอสมุดคำร้องราชานุกาพ

เมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำร้องราชานุกาพสิ้นพระชนม์แล้ว ม.จ. พูนพิศมัย คีตกุล พระธิดาผู้ได้มรดกหนังสือของพระองค์ท่านที่ได้ทรงสะสมไว้เป็นจำนวนมากตลอดเวลาที่ทรงดำรงพระชนม์ชีพอยู่ได้ประทานให้เป็นสมบัติของชาติ ซึ่งรัฐบาลได้ตั้งเป็นหอสมุดห้องเดียวขึ้น ในบริเวณหอสมุดแห่งชาติ เพื่อให้เป็นที่เก็บรักษาหนังสือของสมเด็จพระยาคำร้องราชานุกาพโดยเฉพาะ และให้ชื่อว่า "หอสมุดคำร้องราชานุกาพ" ซึ่งสร้างสำเร็จเปิดให้ประชาชนเข้าใช้ได้ในวันประสูติของพระองค์ท่านเมื่อวันที่ ๒๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๕๐ หอสมุดแห่งนี้ถือเป็นเสมือนอนุสรณ์อันถาวรแห่งพระองค์ท่านผู้ทรงบำเพ็ญพระกรณียกิจทางอักษรศาสตร์ของชาติไว้เป็นอนุเนกประการ

๒๐ ม.จ. พูนพิศมัย คีตกุล, "ห้องคำร้อง" ใน, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำร้องราชานุกาพและงานทางการปกครองของพระองค์ (พระนคร : กรมมหาดไทย, ๒๕๐๕), หน้า ๕๑

การจัดพิพิธภัณฑ์สถานสำหรับพระนคร

มูลเหตุที่สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพจะได้ทรงมีหน้าที่จัดพิพิธภัณฑ์

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพทรงริเริ่มงานทางด้านโบราณคดีขึ้นในหอพระสมุดก่อน คือได้โปรดให้มีการรวบรวมศิลาจารึกและสำเนาจารึกจากที่ต่าง ๆ มาเก็บไว้ในหอพระสมุดเป็นจำนวนมาก ครั้นใน พ.ศ. ๒๔๔๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงออกประกาศพระบรมราชโองการให้กรรมการหอพระสมุดฯ มีหน้าที่ดำเนินการตรวจและรักษาของโบราณในประเทศอีกหน้าที่หนึ่ง ดังนั้นสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพจึงทรงวางโครงการไว้ว่า "จะให้มีการตรวจโบราณสถานในพระราชอาณาเขตให้ทั่วถึง โดยกำหนดความณฑลชั้นในให้มีการตรวจทุก ๒ เดือน มณฑลชั้นนอก ๔ เดือน ความมุ่งหมายในการไปตรวจก็เพื่อให้ทราบว่ามีโบราณสถานแห่งใดและสิ่งใดเป็นโบราณสถานสำคัญควรรักษาไว้สำหรับชาติที่สำคัญนั้นคือ ที่เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ของชาติหรือของศาสนาหรือของประเทศ หรือจะเป็นของฝีมือช่างก็ตามอันจะเป็นแบบอย่างของศิลปกรรมใดก็ในปัจจุบันและอนาคต โบราณสถานที่เข้าลักษณะเช่นนี้ ให้รักษาไว้สำหรับบ้านเมือง...."^{๖๑}

การสำรวจโบราณสถานได้เริ่มขึ้นในปลาย พ.ศ. ๒๔๖๖ นั้นเอง เช่นที่มณฑลอยุธยาและลพบุรี เป็นต้น

ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นครองราชสมบัติแล้ว ทรงมีพระราชดำริว่า กิจกรรมหอพระสมุดสำหรับพระนครได้เจริญขึ้นแล้วตามลำดับสมควรที่จะโอนกิจการพิพิธภัณฑ์สถานมารวมไว้ด้วย เพราะมีลักษณะงานที่คล้ายคลึงกัน และหอพระสมุดก็ได้เริ่มดำเนินงานเกี่ยวกับโบราณคดีไว้แล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้

^{๖๑}

หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์, "สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพกับโบราณคดี" จันทร์เกษม ฉบับที่ ๔๖ (พฤษภาคม - มิถุนายน ๒๕๐๕), หน้า ๔๔ - ๔๕

โอนพิพิธภัณฑสถานขึ้นอยู่ในหน้าที่ของหอพระสมุดสำหรับพระนคร ตั้งแต่วันที่ ๒๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๘^{๖๒}

ในปีต่อมา คือ พ.ศ. ๒๔๖๙ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งราชบัณฑิตยสถานขึ้น โดยโอนกรรมการหอพระสมุดสำหรับพระนครมาเป็นราชบัณฑิตยสถานแทน^{๖๓} เพราะเหตุนี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพในฐานะที่ทรงเป็นสภานายกหอพระสมุดฯ จึงได้ทรงดำรงตำแหน่งนายกราชบัณฑิตยสถานมาแต่บัดนั้น ราชบัณฑิตยสถานในสมัยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ มีหน้าที่สำคัญแบ่งเป็น ๓ แผนก คือ

๑. แผนกวรรณคดี เป็นพนักงานจัดการหอพระสมุดสำหรับพระนคร และสอบสวนวิชาอักษรศาสตร์
๒. แผนกโบราณคดี เป็นพนักงานจัดการพิพิธภัณฑสถานตรวจรักษาโบราณวัตถุสถาน
๓. แผนกศิลปากร เป็นพนักงานจัดการบำรุงรักษาวิชาช่าง^{๖๔}

ด้วยเหตุนี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพจึง

^{๖๒} "ประกาศโอนพิพิธภัณฑสถานไปขึ้นในความปกครองของหอพระสมุดสำหรับพระนคร", ใน, เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ผู้รวบรวม, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๓๓ - ๓๔ (พระนคร : ม.ป.ท., ๒๔๗๗), หน้า ๒๖๐

^{๖๓} "ประกาศตั้งราชบัณฑิตยสถาน" ใน, เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ผู้รวบรวม, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๓๔ (พระนคร : ม.ป.ท., ๒๔๗๗), หน้า ๕๓

^{๖๔} เรื่องเดียวกัน,

ทรงมีหน้าที่จัดและดูแลบรรดาการพิพิธภัณฑสถานหนึ่ง นอกเหนือไปจากการจัดหอพระสมุคสำหรับพระนครซึ่งที่ใดกล่าวมาแล้ว

ประวัติพิพิธภัณฑ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงริเริ่มการจัดพิพิธภัณฑสถานในประเทศไทยก่อนผู้ใด คือเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๖ ได้โปรดให้จัดตั้งโบราณวัตถุและของอันพิงชมทั้งของไทยและของต่างประเทศแสดงไว้ที่พระที่นั่งราชฤดี ซึ่งอยู่ริมพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยทางคานตะวันตก ครั้นเมื่อทรงสร้างพระอภิเนาวนิเวศขึ้นทางคานหลังพระที่นั่งสุทไธสวรรย์สำหรับเป็นที่ประทับ ก็ทรงสร้างพระที่นั่งใหม่อีกองค์หนึ่งใหญ่กว่าพระที่นั่งราชฤดี เรียกว่าพระที่นั่งประพาสพิพิธภัณฑ ทรงใช้เป็นที่จัดตั้งสิ่งของต่าง ๆ เช่นเดียวกับพระที่นั่งราชฤดี แต่พิพิธภัณฑทั้งสองแห่งมีลักษณะ เป็นพิพิธภัณฑส่วนพระองค์ คนทั่วไปไม่มีโอกาสได้เข้าชม

การจัดตั้งพิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนคร เริ่มขึ้นในรัชกาลที่ ๕ คือเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๗ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งพิพิธภัณฑสถานที่ศาลาสหทัยสมาคม หรือที่เรียกตามภาษาฝรั่งว่า "หอคองคอเคีย" - พิพิธภัณฑแห่งนี้มักเรียกกันว่า "มิวเซียม" อันเป็นคำศัพท์ในภาษาอังกฤษ สิ่งที่น่าออกแสดงได้แก่พระบรมรูป ๔ รัชกาล เครื่องราชกกุธภัณฑ์และเครื่องราชูปโภคต่าง ๆ ได้เปิดมิวเซียมให้ประชาชนชมในงานพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาเป็นเวลา ๓ เดือน การจัดพิพิธภัณฑเนื่องในงานพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาได้กระทำต่อมาทุกปี แต่

๒๕ "ประวัติพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ", ใน, ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ
พ.ศ. ๒๔๓๕ - ๒๕๐๗, หน้า ๗๓

สิ่งของที่นำมาแสดงนั้นมีได้ตั้งประจำอยู่ ณ ที่นั้น ต่อมา ใน พ.ศ. ๒๔๒๓ โปรดให้ นายอาบาลาสเตอร์รับกระแสน้ำสิ่งจัดตั้งมิวเซียมที่หอทองคอกเตี้ยเป็นที่เก็บรักษาของต่าง ๆ และเปิดให้ประชาชนเข้าชมในงานเฉลิมพระชนมพรรษา จึงกล่าวได้ว่าพิพิธภัณฑสถาน อันถาวรเริ่มตั้งขึ้นตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๒๓ เป็นต้นมา^{๖๖}

ต่อมาเมื่อกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญทิวงคตแล้ว วังหน้าอันเป็นที่ประทับ วางอยู่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงได้โปรดให้ย้ายพิพิธภัณฑสถานจากศาลา สหทัยสมาคมมาตั้งอยู่ที่พระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๐ แต่ใช้ พระที่นั่งเพียง ๓ หลังเท่านั้น คือพระที่นั่งศิวิไลย์พิมาน พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ และ พระที่นั่งอิศราวินิจฉัย คนทั่วไปนิยมเรียกว่า พิพิธภัณฑวังหน้า ครั้นต่อมาในรัชกาลที่ ๗ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้พระราชทานพระราชมนเฑียรสถานตลอดทั้ง บริเวณพระราชวังบวรสถานมงคลให้จัดเป็นพิพิธภัณฑสถานและหอพระสมุดสำหรับพระนคร ซึ่งอยู่ในความอำนวยการและการดูแลของราชบัณฑิตยสภา ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๖๕ เป็นต้น มา^{๖๗}

พิพิธภัณฑสถานสมัยสมเด็จพระยาคำรงราชานภาพ

ตลอดเวลา ๓๕ ปี ที่พิพิธภัณฑวังหน้าตั้งมา กิจการยังไม่เจริญ เพราะเป็น เพียงกรมหนึ่งในกระทรวงวัง เจ้าหน้าที่พนักงานไม่มีความรู้ความชำนาญในทางโบราณคดี เงินค่าใช้จ่ายในการบำรุงรักษาไม่สู้จะพอใช้ สถานที่คับแคบเพราะใช้พระที่นั่ง เพียง ๓ หลังเท่านั้น และมีสภาพเป็นพิพิธภัณฑนานาชาติ คือมีของสารพัดอย่างทั้งของ

^{๖๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๓ - ๖๕

^{๖๗} หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์, เรื่องโบราณคดี (พระนคร : สำนักพิมพ์บรรณาคาร, ๒๔๕๕), หน้า ๒๔๒ - ๒๔๓

ในและนอกประเทศไม่ยุติว่าเป็นของในสาขาวิชาใด เพราะไม่ได้มีการแยกประเภทของ^{๒๔} ครั้นเมื่อพิพิธภัณฑสถานขึ้นกับราชบัณฑิตยสภาแล้ว สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงมีพระคำริว่า จะต้องจัดพิพิธภัณฑสถานใหม่ทั้งหมด เพราะถ้าจะปล่อยให้สภาพอยู่ดังที่เป็นมาแล้วยอมเจริญไม่ได้ แต่กระนั้นพระองค์ท่านก็ต้องประสบปัญหาสำคัญหลายประการ ประการแรกที่สุด คือการเงิน ซึ่งจะต้องใช้จ่ายในการซ่อมแซมต่อเติมสถานที่และถาวรอื่น ๆ อีกประการหนึ่งคือการขาดผู้ที่มีความรู้ความชำนาญในวิชาโบราณคดี และการจัดพิพิธภัณฑสถานโดยเฉพาะ^{๒๕}

เมื่อสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงรับมอบพระราชวังบวรสถานมงคลเพื่อจัดทำพิพิธภัณฑสถานนั้น ตัวพระวิมานและพระที่นั่งต่าง ๆ ขำรดทรุดโทรม สลักหักพังจนใช้การไม่ได้เลย จำเป็นต้องซ่อมแซมอย่างรีบด่วน เพื่อขยายสิ่งของจากพระที่นั่งคอนหาหน้ามาไว้ ณ ที่นี้ แต่ในเวลานั้นรัฐบาลไม่มีงบประมาณค่าซ่อมแซมให้ พระองค์ท่านจึงต้องพยายามหาทางแก้ไขด้วยพระองค์เอง คือทรงเชิญพ่อค้าชาวไทยและชาวต่างประเทศมาเลี้ยงนำชาที่สนามในบริเวณพิพิธภัณฑสถานแล้วทรงชี้แจงวัตถุประสงค์ของราชบัณฑิตยสภาในการจัดพิพิธภัณฑสถานใหม่ และทรงขอความช่วยเหลือจากบุคคลเหล่านั้นตามที่จะช่วยได้ ปรากฏว่าทรงได้รับไม้, ตะปู, ซีเมนต์และกระเบื้องมุงหลังคา จากบริษัทต่าง ๆ เพื่อใช้ในการซ่อมแซมพิพิธภัณฑสถาน คิดเป็นเงินในประมาณ ๒๐,๐๐๐ บาทเศษ ต่อมาทรงขอประทานเงินจำนวน ๕,๐๐๐ บาท จากพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์เพื่อใช้ในการซ่อมแซมพระที่นั่งวิมานอนันต์ สมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้าได้ประทานเงินอีก ๕๐๐ บาท เป็นค่าซ่อมแซมตึกแดง เพราะเหตุนี้ สมเด็จพระ

^{๒๔} จอช เซเคส์, โบราณวัตถุในพิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนคร, (พระนคร : ราชบัณฑิตยสภา, ๒๕๓๑), หน้า ๒

^{๒๕} หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์, เรื่องโบราณคดี, หน้า ก - ข

พระยาคำรงราชานุภาพจึงทรงสามารถจัดการซ่อมแซมพระที่นั่งและพระวิมานได้หมด
ทุกหลัง เหลือแต่โรงราชรถอีกแห่งเดียวที่บูรณะไม่ได้ เพราะต้องใช้เงินถึง ๓๐,๐๐๐
บาท ในที่สุดทรงเจรจาขอเงินงบประมาณจากกระทรวงการคลังได้สำเร็จ เพราะทรง
ยื่นคำขาดว่าถ้าเสนาบดีกระทรวงการคลังไม่ยินยอมอนุมัติเงินดังกล่าวจะทรงลาออก
จากตำแหน่งราชบัณฑิตยสภา โรงราชรถจึงเป็นสถานที่แห่งเดียวในพิพิธภัณฑที่ที่ใช้เงินบ
ประมาณแผ่นดิน^{๗๐}

ในการบูรณะสถานที่ทั้งหมด โปรคิโอชาวคนไทยทำเองเพราะมีพระประสงค์
ที่จะฝึกหัดให้คนไทยทำเป็น และจะช่วยประหยัดเงินลงได้อีกทางหนึ่งด้วย สถานที่ใน
พระราชวังบวรฯ นั้น ส่วนใหญ่สร้างตามแบบโบราณจึงทึบแสงสว่างเข้าไม่ได้เต็มที่
เพราะเหตุนี้จึงโปรดให้เจาะหน้าต่าง และหลังคาบางตอนแล้วใส่กระจกแทน เพื่อให้
แสงสว่างเข้าได้ทั่วถึง เหมาะสำหรับจัดตั้งวางของเป็นพิพิธภัณฑที่ทันสมัยขึ้น^{๗๑}

ส่วนการจัดสิ่งของในพิพิธภัณฑนั้น ทรงจัดใหม่ให้เป็นพิพิธภัณฑแห่งชาติ
แผนกโบราณคดี ทั้งนี้เนื่องจากทรงมีพระดำริว่าแผนกโบราณคดีจำเป็นต้องรีบจัดทำก่อน
เพราะถ้าไม่รีบจัดทำโดยด่วนของจะหายากเขาทุกที่ เนื่องด้วยในเวลานั้นชาวต่าง
ประเทศกำลังสนใจวัตถุโบราณของไทยและพากันเก็บรวบรวมของโบราณส่งออกไปยัง
ต่างประเทศปีละเป็นจำนวนมาก การแก้ไขในขั้นแรกคือ รัฐบาลไทยจะต้องจัดการ

^{๗๐} ม.จ. พูนพิศมัย คีตกุล, พระประวัติลูกเสือ, หน้า ๙ และ หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์,
"สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพกับโบราณคดี", จันทร์เกษม เล่มที่ ๖,
หน้า ๙๓

^{๗๑} ศรี อมาตยกุล, "ของในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ", วัฒนธรรมไทย (พ.ศ. ๒๔๘๖),
หน้า ๕

รวบรวมของโบราณของเราเข้ามาเก็บรักษาไว้ในพิพิธภัณฑสถานและชั้นต่อไปก็คือต้องรีบออกกฎหมายป้องกันการนำของโบราณออกนอกประเทศโดยมิได้รับอนุญาตเสียก่อน พระราชบัญญัติในเรื่องนี้ก็ได้ออกใน พ.ศ. ๒๔๖๕ นั้นเอง พร้อมกับพระราชบัญญัติจัดตั้งพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ^{๗๒}

อย่างไรก็ดี สิ่งแรกที่ทรงเริ่มทำคือ โปรดให้แยกสิ่งของที่ไม่ต้องการออกไป คัดไว้แต่เฉพาะที่เหมาะสมจะจัดเข้าในหมวดหมู่ของสาขาวิชาโบราณคดีได้เท่านั้น เพราะเหตุนั้น จึงมีร่องไม่พอกับสถานที่และฐานะของพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ จึงทรงหาสิ่งของมาเพิ่มเติมอีก พระองค์ท่านทรงเป็นผู้อำนวยการหาสิ่งของด้วยพระองค์เอง โดยทรงใช้วิธีหาของไปพลางจัดไปพลาง แหล่งใหญ่ที่ทรงได้ของมีค่าทางโบราณคดีเป็นจำนวนมาก คือ พิพิธภัณฑสถานที่ห้องกลางในกระทรวงมหาดไทย ซึ่งพระองค์ท่านได้โปรดให้รวบรวมของโบราณที่มีผู้ถวายและที่ทรงค้นพบในเวลาเสด็จตรวจราชการตามมณฑลต่าง ๆ ตลอดจนวัตถุที่หายากของฉบับวงศ์และสิ่งอื่น ๆ ~~ในสมัยที่พระองค์ท่านทรงเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย^{๗๓}~~ และพระองค์ท่านเองก็ได้ประทานและประทานยืมโบราณวัตถุอันเป็นสมบัติส่วนพระองค์ให้พิพิธภัณฑสถานหลายชิ้น แม้เมื่อทรงพ้นจากตำแหน่งนายกรัฐมนตรียศสภาแล้วก็ไม่โปรดให้เอาคืนเพราะทรงมีพระดำริว่า

"...ในส่วนตัวฉัน บรรดาของ ๆ ที่ฉันให้ยืมไปตั้งในพิพิธภัณฑสถาน ถ้าหากพิพิธภัณฑสถานรักษาไว้เรียบร้อยอย่างเดิมครบโด่ ครบนั้นก็ยังจะให้ยืมไว้ไม่ถอนคืน เพราะถือว่าทำประโยชน์แก่บ้านเมือง..."^{๗๔} อนึ่ง พระองค์ท่านยังได้กราบ-

^{๗๒} หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์, "สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพกับโบราณคดี", จันทร์เกษม เล่มที่ ๘, หน้า ๔๕ - ๘

^{๗๓} จอช เซเกส, โบราณวัตถุในพิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนคร, หน้า ๒

^{๗๔} หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์, เรื่องโบราณคดี, หน้า

ปัจจุบันขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ย้ายโบราณวัตถุที่ตั้งไว้ในศาลารายรอบ
อุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม อันเป็นเครื่องศิลาที่ได้มาจากนานาประเทศ มาตั้ง
แสดงในพิพิธภัณฑสถาน ครั้นต่อมาได้โปรดให้พิพิธภัณฑสถานในหัวเมือง เช่นที่นครปฐม
ลพบุรี และอยุธยาส่งโบราณวัตถุขึ้นสำคัญ ๆ มาไว้ที่พิพิธภัณฑสถานในพระนครด้วย ทั้ง
ยังทรงขอและขอยืมสิ่งของจากกระทรวงต่าง ๆ จากเจ้านายบางพระองค์ และจาก
เอกชนได้อีกเป็นจำนวนมากในเวลาอันรวดเร็ว จนไม่มีที่พอสำหรับจัดตั้ง^{๗๕} อยางไร
ก็คิดจากพระอุทิศสาหะวริยะในครั้งนั้น ทำให้พิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนครเป็นแหล่งที่รวม
ของโบราณอันมีค่าทุกสมัยมากที่สุด

ในการจัดแสดงสิ่งของในพิพิธภัณฑสถาน สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ
ทรงจัดถวายพระองค์เอง ทั้งนี้เนื่องจากในเวลานั้นไม่มีผู้ใดที่จะมีความรู้ความชำนาญ
ในวิชาโบราณคดีได้เสมอเหมือนสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ แต่ทรงมีผู้ช่วยคนสำคัญ ๓ ท่านคือ

~~ม.จ. อนุชาติ สุขสวัสดิ์ ซึ่งดำรงตำแหน่งภัณฑารักษ์ใหญ่ประจำพิพิธภัณฑสถานสำหรับ
พระนครแต่พระองค์ท่านโปรดให้ ม.จ. อนุชาติ มีหน้าที่อำนวยการซ่อมสร้างสถานที่
และหาตุ๊กตาตั้งเตียงที่จะจัดของ อีกคนหนึ่งคือ หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ (ป่วน อินทวงศ์)
รองภัณฑารักษ์มีหน้าที่อำนวยการจัดสิ่งของ การทำสารบาญ บัญชีของ และป้ายชื่อ
ท่านผู้นี้ได้กล่าวยืนยันว่า "แต่ความจริงเรื่องการจัดตั้งสิ่งของพระองค์ท่านทรงจัดเอง
ทั้งนั้น ข้าพเจ้าเป็นแต่ผู้ทำตามรับสั่งเท่านั้น"^{๗๖}~~

การจัดพิพิธภัณฑสถานทำกันอย่างเร่งรีบ เพื่อให้ทันเปิดในงานเฉลิม
พระชนมพรรษาใน พ.ศ. ๒๔๖๕ เพราะฉะนั้น จึงต้องทรงจัดทั้งกลางวันและกลางคืน

๗๕

เรื่องเดียวกัน.

๗๖

หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์, เรื่องโบราณคดี, หน้า (ข)

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงได้รับยกย่องว่าทรงนำหลักวิชาการมาใช้ในการจัดพิพิธภัณฑสถานในประเศนี้ วิธีจัดในครั้งนั้นถือเป็นหลักมาจนบัดนี้ มี ๓ ประการ คือ .-

๑. ในชั้นต้น ถือตามลักษณะเรื่องก่อน โดยแบ่งเป็นเรื่อง พระพุทธรูป พระพิมพ์ เครื่องอาวุธ คนตรี เงินตรา และอื่น ๆ
๒. ถ้าในเรื่องนั้น ๆ เป็นเรื่องใหญ่จะแบ่งแยกชนิดของวัตถุได้ก็ทรงให้แบ่งแยกชนิดออกไปอีก เช่น เรื่องพระพุทธรูป และพระพิมพ์ ก็แบ่งออกเป็น เครื่องปูนปั้น เครื่องดินเผา เครื่องโลหะ เครื่องหิน และเครื่องไม้ เป็นต้น
๓. เมื่อใดทรงจัดแบ่งตามวิธีการที่ ๒ แล้ว ก็ทรงจัดตามลำดับสมัยอีกทีหนึ่ง ตามอายุแต่เก่าที่สุดลงมาจนถึงใหม่ที่สุด ซึ่งมีทั้งหมด ๗ สมัยด้วยกันคือ

ส่วนของต่าง ๆ ที่ตั้งแสดงในพิพิธภัณฑสถานก็โปรดให้ทำป้ายบอกชื่อ และมีคำอธิบายสั้น ๆ ไว้มากขึ้น เพื่อให้ความสะดวกแก่ผู้เข้าชมในการศึกษาหาความรู้ เมื่อเริ่มจัดตั้งสิ่งของ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงมีโครงการจัดเพียง ๒ หลังก่อนคือ ในพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ และพระที่นั่งอิศราวินิจฉัย ส่วนพระที่นั่งศิวิไลย์ที่สร้างขึ้นทรงจัดเป็นหอพระสมุดวชิรญาณ ซึ่งเป็นที่เก็บหนังสือตัวเขียน คุลยาของสมัยต่าง ๆ ศิลปจารึก และวัตถุโบราณบางชิ้นที่เคยอยู่ในหอพระสมุดมาก่อน^{๓๔} ครั้นเมื่อทรงจัดพิพิธภัณฑสถานและหอพระสมุดวชิรญาณเสร็จตามโครงการดังกล่าว

^{๓๓} ตรี อมาตยกุล, " ของในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ", วัฒนธรรมไทย (๒๔๘๖),

หน้า ๓ - ๔

^{๓๔} The National Library, The National Library of Thailand (Bangkok, Fine Arts Department, 2501), p. 3

แล้ว พระองค์ท่านจึงไต่กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเพื่อเสด็จพระราชดำเนินมาทรงทำพิธีเปิดเมื่อวันที่ ๑๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๕^{๗๕} และเมื่อเปิดพิพิธภัณฑ์ให้ประชาชนเข้าชมได้แล้ว สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระที่นั่งและพระวิมานหลังอื่น ๆ ตลอดจนโรงราชรถต่อมา จนสำเร็จเรียบร้อยเมื่อประมาณ พ.ศ. ๒๔๗๒ พระองค์ท่านทรงเอาพระทัยใส่ในการจัดพิพิธภัณฑ์มากทั้งในเรื่องการเลือกของ และการจัดตั้งถึงแม้ว่าจะทรงจัดเสร็จเรียบร้อยแล้ว ถ้ามีสิ่งใดที่ทรงเห็นว่ายังไม่ดีหรือยังไม่ถูกพระทัยก็มักโปรดให้จัดใหม่จนเป็นที่พอพระทัย การจัดพิพิธภัณฑ์จึงมีการเปลี่ยนแปลงอยู่เรื่อย ๆ เพื่อให้ถูกต้องตามหลักวิชาการและเพื่อความสวยงามของพิพิธภัณฑ์เองด้วย

ครั้นจัดพิพิธภัณฑ์สำเร็จแล้ว แต่ก็ยังไม่มีประชาชนเข้าชม สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้

ขึ้น เพื่อช่วยการศึกษาด้วย ฉะนั้นขอให้ประกาศให้นักเรียนมาดูเพื่อประโยชน์ทางการศึกษา แต่เมื่อนักเรียนมาดูแล้ว ไม่มีผู้อธิบายให้เข้าใจจึงไม่ได้ประโยชน์ พระองค์ท่านจึงต้องเสด็จประพาสตามคำอธิบายแก่บรรดาครูโรงเรียนต่าง ๆ ที่พระที่นั่งอิศราวินิจฉัยด้วยพระองค์เอง แต่กระนั้นก็ไม่ค่อยมีผู้สนใจมากนัก และขณะนั้นเป็นเวลาที่เกิดจะมีการเปลี่ยนแปลงการปกครองมากแล้ว ความสนใจในข่าวลือต่าง ๆ มีอยู่มากมายหลายเรื่อง ปาฐกถาของพระองค์ท่านในครั้งนั้นจึงไม่ได้รับผลสำเร็จเท่าที่ควร^{๘๐}

^{๗๕} กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, เอกสารรัชกาลที่ ๗ หมายเลข ๑๖/๑๕๒ "เรื่องเปิดหอพระสมุทวารวิญาน, หอพระสมุทวารวรุช และพิพิธภัณฑ์สถาน"

^{๘๐} ม.จ. พูนพิศมัย คีตกุล, พระประวัติลูกเกล้า, หน้า ๕๐ - ๕๑

อย่างไรก็ดี พระองค์ท่านก็ได้ทรงพยายามทุกวิถีทางที่จะสนับสนุนให้ประชาชนซึ่งรวมทั้งพระภิกษุสามเณรและนักเรียนเข้าชมพิพิธภัณฑ์ เพื่อเป็นการศึกษาหาความรู้ในเรื่องบ้านเมืองของเราเอง ดังจะเห็นได้จากการที่ทรงกำหนดเวลาเข้าชมพิพิธภัณฑ์เอาไว้อย่างกว้าง ๆ คือนอกจากจะเปิดให้เข้าชมได้ในวันอาทิตย์แล้วยังเปิดให้ชมเป็นพิเศษในวันนักขัตฤกษ์ต่าง ๆ ด้วย โดยไม่เสียค่าธรรมเนียมใด ๆ ในวันที่นอกเหนือไปจากกำหนดนี้ ผู้ใดประสงค์เข้าชมโดยลำพังตนเองก็ได้ แต่จะต้องมีพนักงานพาชมและจะต้องเสียค่าธรรมเนียมด้วย ส่วนวันเสาร์ซึ่งไม่พ่วงกับวันนักขัตฤกษ์ทรงกำหนดให้ เป็นวันสำหรับนักเรียนเข้าชมโดยเฉพาะและในวันเข้าพรรษาก็เปิดถวายเฉพาะพระภิกษุและสามเณรดังนี้^{๘๑} อีกประการหนึ่ง เพื่อเป็นการชักชวนและให้ความสะดวกแก่เข้าชม สมเด็จพระยาควรางราชานภาพทรงโปรดให้สร้างร้านขาย

~~อาหารชนิดหนึ่งซึ่งเป็นที่โปรดปรานของบรรดาพระภิกษุสามเณรและนักเรียน~~
อาหารชนิดหนึ่งซึ่งเป็นที่โปรดปรานของบรรดาพระภิกษุสามเณรและนักเรียน และทรงให้รับของไทยที่ทำจากที่ต่าง ๆ ไว้ฝากขายได้สำหรับให้ชาวต่างประเทศซื้อเป็นของที่ระลึก ผลคือที่ทรงได้รับก็คือมีทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศเข้าชมพิพิธภัณฑ์มากขึ้นทุกที แตร้านขายของในพิพิธภัณฑ์นี้ได้เลิกลงไปเมื่อเกิดการเปลี่ยนแปลงการปกครองแผ่นดินใน พ.ศ. ๒๔๗๕^{๘๒}

^{๘๑} ราชบัณฑิตยสภา, สมุดมคคเทศก่น้ำเทียวหอพระสมคและพิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนคร, หน้า ๔

^{๘๒} ม.จ. พูนพิศมัย คีตกุล, พระประวัติลูกเสือ, หน้า ๕๑ - ๕๒

สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงประสบความสำเร็จในการจัด
พิพิธภัณฑ์อย่างไร เห็นได้จากคำชมของศาสตราจารย์ ยอช เซเคส์ ซึ่งกล่าวไว้เมื่อ
ประมาณ พ.ศ. ๒๔๙๑ ว่า "แม่พิพิธภัณฑ์สถานสำหรับพระนคร เพิ่งจัดมาได้ ๒ ปีแล้ว
เท่านั้น นับว่าเป็นสถานที่รวบรวมโบราณวัตถุ และศิลปวัตถุต่าง ๆ บริบูรณ์ และสำคัญ
ที่สุดในประเทศฝ่ายตะวันออกในทวีปเอเชีย"^{๔๓}

การสงวนของโบราณ

ในส่วนเรื่องการสงวนของโบราณนั้น การที่ทรงจัดพิพิธภัณฑ์ในกรุงเทพฯ
ถือว่าทรงมีส่วนช่วยสงวนของโบราณไว้ประการหนึ่ง คือทำให้พิพิธภัณฑ์เป็นที่เก็บโบราณ
วัตถุสมัยต่าง ๆ อันเป็นของมีค่าไว้อย่างปลอดภัย และพระองค์ท่านยังได้ทรงสนับสนุนให้
จัดตั้งพิพิธภัณฑ์ขึ้นในหัวเมืองโบราณหลายแห่ง เพื่อให้เป็นที่เก็บรวบรวมของโบราณใน
เมืองนั้นและเมืองใกล้เคียงไว้อย่างปลอดภัย และให้ประชาชนได้มีโอกาสเข้าศึกษา
หาความรู้ควย เช่นพิพิธภัณฑ์ที่พระนครศรีอยุธยา ลพบุรี ลำปาง และนครศรีธรรมราช
การตั้งพิพิธภัณฑ์ในครั้งนั้นเป็นการปลุกความสนใจของประชาชนในการศึกษาวิชาโบราณ
คดีอย่างหนึ่ง^{๔๔} อีกประการหนึ่งในเวลานั้นชาวต่างประเทศกำลังสนใจในโบราณ
วัตถุที่ขุดพบในประเทศไทยจึงได้พากันส่งของโบราณออกนอกประเทศกันเป็นอันมาก กวรถั่ง
พิพิธภัณฑ์ช่วยป้องกันการขนส่งสิ่งของออกนอกประเทศได้บ้างแต่ก็ไม่สัมฤทธิ์ผลนัก เพราะ
ฉะนั้นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพจึงได้ทรงร่างพระราช
บัญญัติการจัดตั้งพิพิธภัณฑ์สถานสำหรับพระนคร ซึ่งพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงมีพระบรมราชโองการให้ประกาศออกใช้ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕^{๔๕} และตามมาตราที่ ๔

^{๔๓} ยอช เซเคส์, โบราณวัตถุในพิพิธภัณฑ์สถานสำหรับพระนคร, หน้า ๑

^{๔๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓ - ๔

^{๔๕} กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, เอกสารรัชกาลที่ ๗ หมายเลข ๕/๑๑

"พระราชบัญญัติจัดตั้งพิพิธภัณฑ์สถานสำหรับพระนคร"

๓. การรักษา เหลือกำลังที่จะรักษาได้ทุกแห่งเพราะขาดเงิน จึงคิดจะรักษาแต่แห่งที่สำคัญ กำหนดเป็น ๓ ชั้น คือ .—

(๑) ห้ามมิให้หรือ หรือทำลาย

(๒) ถากถาง

(๓) ปฏิสังขรณ์

การปฏิสังขรณ์นั้นทรงขอให้เทศาภิบาลทำเป็น ๓ ชั้น คือ .—

(๑) ถ้ามีผู้ศรัทธาจะปฏิสังขรณ์อย่าให้เปลี่ยนแปลงจากแบบเดิม

(๒) อย่าให้หรือ

(๓) ถ้าจะสร้างของเพิ่มเติม ไม่ควรสร้างใกล้ของที่ตั้งมา ^{๘๗}

เมื่อพิจารณาคุ้ให้ได้แล้วจะเห็นว่าหลักการ สงวนของโบราณที่ทรงแสดงใน ปาฐกถาครั้งนั้นถูกต้องตามหลักวิชาการสมัยใหม่อยู่มาก และได้ใช้เป็นหลักต่อมาใน สมัยหลังควย

หอพระสมุดและพิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนครที่ได้กล่าวมานี้ คือหอสมุด และพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติในปัจจุบันนั่นเอง สถานที่ทั้งสองแห่งเป็นแหล่งวิทยาการที่สำคัญของประชาชนทั่วไป และเป็นสิ่งเชิดหน้าชูตาของประเทศมากเพียงไรย่อมเป็นที่ ประจักษ์กันดีอยู่แล้ว เพราะเหตุนี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรง- ราชานุภาพจึงทรงไต่รับยกย่องว่าทรงเป็นผู้วางรากฐานและจัดระดับการอักษรศาสตร์ ศิลปะ และโบราณคดีของประเทศไว้เป็นอย่างมากคนหนึ่ง ในฐานะที่ได้อำนวยการงาน ดังกล่าวมาเป็นเวลานาน